

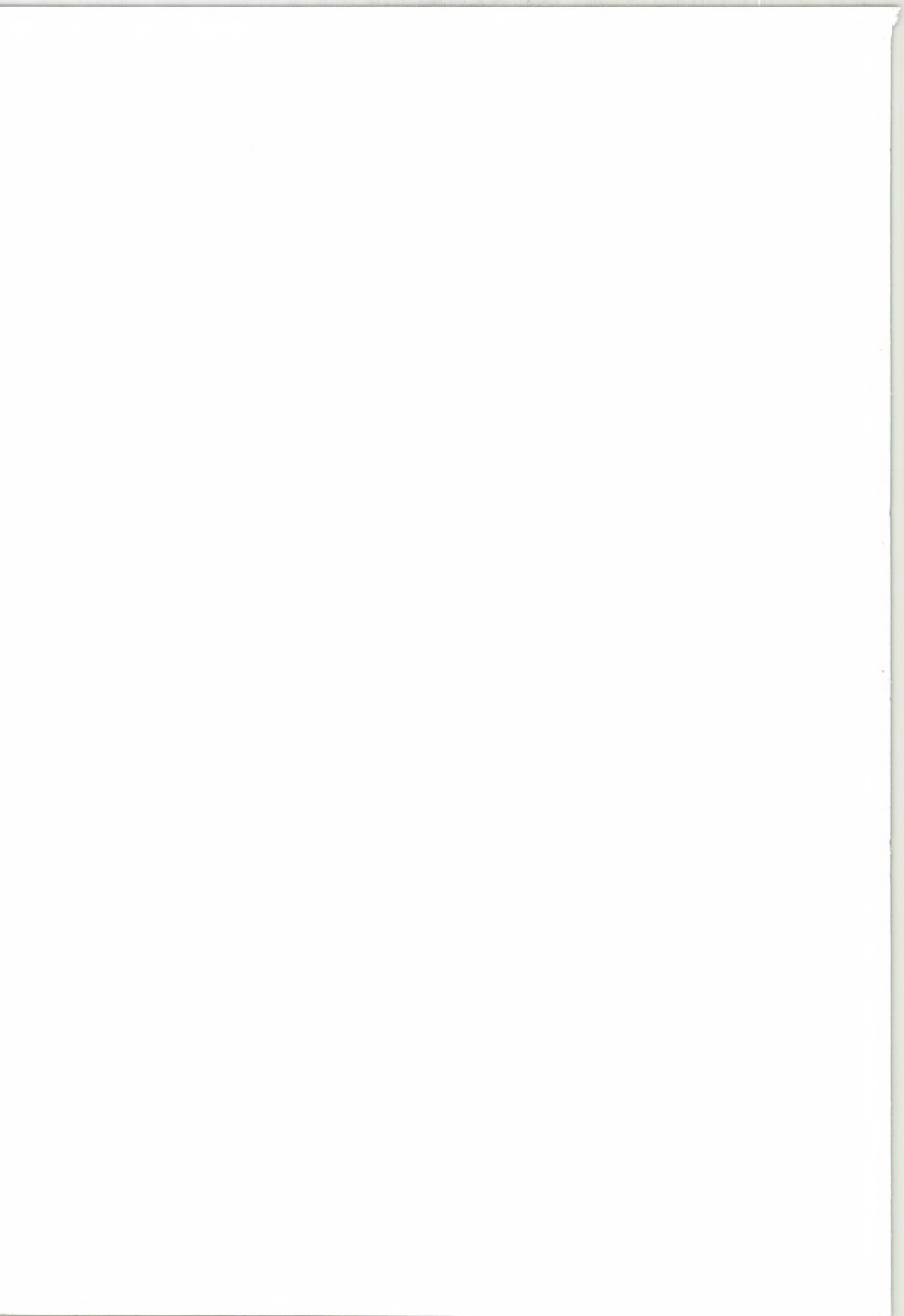
KTI KÖNYVEK

KORNAI JÁNOS

A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZET
1990 ELŐTTI TÖRTÉNETÉRŐL

MTA KRTK KÖZGAZDASÁG-TUDOMÁNYI INTÉZET

A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZET
1990 ELŐTTI TÖRTÉNETÉRŐL

KTI Könyvek

18.

Sorozatszerkesztő
LAKI MIHÁLY

Kornai János

A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZET
1990 ELŐTTI TÖRTÉNETÉRŐL

MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont,
Közgazdaság-tudományi Intézet
Budapest, 2019

A kiadó címe:
MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Sorozatszerkesztő
LAKI MIHÁLY

TARTALOM

ELŐSZÓ (*Madarász Aladár*) ► 7

1. ELŐADÁS ► 11

Bevezetés ► 11

1. TÉMA | A megalakulástól az 1956-os forradalomig ► 12

2. TÉMA | A forradalom napjai ► 17

3. TÉMA | A represszió évei ► 20

2. ELŐADÁS ► 29

1. TÉMA | A KTI-ben uralkodó elméletek ► 30

Marxisták ► 30

A neoklasszikus elmélet hívei ► 33

Polémia a *mainstream*mel ► 38

2. TÉMA | A szocialista gazdaság reformja és a KTI ► 41

A reformmal kapcsolatos álláspontok típusai ► 43

Saját viszonyom a reformhoz ► 46

Záró megjegyzések ► 47

HIVATKOZÁSOK ► 49

ELŐSZÓ

Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének története 1954 őszén kezdődött, és várhatóan 2019 őszén fejeződik be. Ha lesz valaha tudománytörténeti feldolgozásra vállalkozó kutatója a magyar közgazdaságtan 1945 utáni korszakának s ezen belül az intézet történetének, minden bizonnyal rendkívül fontos dokumentumként fog támaszkodni erre a kis kötetre, Kornai János emlékezéseire. A majdani krónikás szempontjait persze nem láthatjuk előre, megelőlegezni azokat inkább botorság lenne, mint merészség, de ma nem kíván különösebb szakmai bátorságot (talán még politikait sem – de ebben már nem vagyok biztos), hogy úgy vélekedjünk: ennek az időszaknak Kornai a legfontosabb hazai közgazdasági gondolkodója, nemzetközileg ismert és elismert, kiemelkedő egyénisége. Az emlékező pozíciójának ez ad különös jelentőséget, túl azon az életrajzi tényen, amelyet az előadó előljáróban úgy fogalmaz meg, hogy az elbeszélt történet első éveinek rajta kívül „már nincs más élő szemtanúja és aktív résztvevője”. Másként szólva: a történet most kerül át az eleven emlékezés teréből a rögzítő kulturális emlékezet, a hivatalos hagyomány terébe (*Assmann* [2004]), vagyis kerülne, ha az MTA intézethálózatának önállóságát éppen most felszámoló, gátlástalan és hazug hatalmi önkény emlékezetpolitikai háborúja nem igyekezne ezt is eltörölni.

A szöveg műfaja szerint belefér a tágan értelmezett szóbeli történelem (*oral history*) kategóriájába, amely interjúkban rögzített, történeti jelentőségű emlékezéseket és személyes kommentárokat gyűjt egybe, jóllehet itt nem interjúról volt szó, hanem megkomponált, az intézeti szeminárium közönsége számára tartott előadásról (noha az első előadás esetében egy technikai malőr miatt szükségessé vált az elhangzottak interjúbeszélgetés formájában történő rekonstruálása). Bár az *oral history* csak az utóbbi évtizedekben nyert polgárjogot a történetírásban, a szóbeli emlékezés megbízhatósága már az ókori történészek számára is gond volt, miként Thuküdidész írta: „A szemtanúk még ugyanazokat az eseményeket sem egyformán, hanem az egyik vagy másik félhez fűződő érzelmeik szerint adták elő, vagy úgy, ahogy ők emlékeztek rájuk.” (*Thuküdidész* [1985] 22. o.) Az emlékezés konstruktív és nem reprodukív, vagyis a múltat

nem felidéző, hanem egy általános sémát kitöltő jellege gyakran szolgált hivatkozási alapul a hagyományos levéltári forrásokot előnyben részesítő pozitivista történészek számára, amikor az utóbbiakat fogadták el a legmegbízhatóbbaknak a „miként is történt valójában” kérdésének megválaszolásához, az előbbin alapuló narratívákat viszont egy nagy tekintélyű oxfordi professzor (A. J. P. Taylor) szavait idézve, „öreg emberek ifjúkorukról szóló fecsegéseként” (*Gildea* [2010] 68. o.) söpörték félre.

Az 1980-as évektől azonban az *oral history* kérdéseivel foglalkozó kutatók már azt kezdték hangsúlyozni, hogy a megbízhatóságot itt másként kell értelmezni, és ezen a módon nemcsak hasznos, másképp nem elérhető leírásokhoz és ténybeli információkhoz lehet jutni, hanem azt is, hogy ezekben a narratívákban a múlt egyéni és kollektív szubjektív tapasztalata fejeződik ki a jelen sajátos prizmáján keresztül, az, hogy az emberek mit gondolnak arról, mi történt és miért. Ahogy Gyáni Gábor megállapítja: a szubjektív forrásokból kikeredő történelem „észrevétlenül ötvözi magában a mítoszt és a valóságot [...] egyszerre szól a múlt és a jelen valóságos tapasztalatába mélyen (és felismerhetetlenül) beleágyazódó mítoszról, valamint a való világ történéseiről” (*Gyáni* [2000] 144. o.).

Ebből azt a következtetést is le lehet vonni, hogy a kétféle forrás közötti feszültség a meglévő interpretációk újragondolására adhat ösztönzést, még ha a közgazdaságtan szokásos történetírása számára ez igencsak idegen világ is. Az ő szemükkel nézve Kornai emlékezése inkább rendhagyó tudomány- és intézménytörténetként olvasható, mely a szocialista rendszer sajátos politikai dimenzióiba ágyazva idézi fel az intézet 1954 és 1989 közötti korszakát s benne saját pályáját. Ez az olvasat is jogosult, annál is inkább, hisz az emlékezés nem spontán. Kornai a szakma szabályai szerint már a bevezetőben hangsúlyozza, hogy személyes emlékeit ellenőrizni lehet a dokumentumok, az intézetben készült írások és előadások alapján, s részletes irodalomjegyzéket is csatol. A rá oly jellemző módon, árnyaltan fogalmazva idézi meg egy tudományos műhely létezésének sajátos és forgandó kétarcúságát: a kívülről adott vagy belsővé tett politikai és ideológiai tabuk közötti beszorítottságot és a változó és bizonytalan körvonalú, de az egyetemi világénál jelentősen tágabb autonómiát.

A szöveg első számú címzettje az a fiatal kutatónemzedék volt, amelyet Kornai tapasztalata szerint nem érdekel az őket körülvevő „társadalmi, politikai, gazdasági berendezkedés”, szemben azokkal a generációkkal, amelyek már felnőttként élték át, ha nem is a posztszocialista reformkísérletek, a forradalom

és a rá következő megtorlás, de az 1960–1970-es évek fokozatosan felpuhuló s visszaesésekkel szabdalt korszakát, majd a rendszer utolsó évtizedének erózióját. Amikor mindez 2018 tavaszán elhangzott, a fiatal nemzedéknek nem is volt különösebb oka érdeklődni egy elmúlt világ tapasztalatai iránt. Ma ugyanennek a szövegnek kézenfekvő és szomorú aktualitása van, de nem tudhatjuk, csak remélhetjük, hogy sikerül megszólítania őket.

Madarász Aladár

HIVATKOZÁSOK

- ASSMANN, J. [2004]: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 313 o.
- GILDEA, R. N. [2010]: The Long March of Oral History: Around 1968 in France. *Oral History*, Vol. 38. No. 1. 68–80. o.
- GYÁNI GÁBOR [2000]: Emlékezés és oral history. Megjelent: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 128–144. o.
- THUKÜDIDÉSZ [1985]: *A peloponnészoszi háború*. Ford. Muraközy Gyula. Európa Könyvkiadó, Budapest, 825 o.

1. ELŐADÁS*

Bevezetés

Mindenekelőtt köszönöm a felkérést, hogy előadás formájában számoljak be az intézetben töltött éveimről, emlékeimről. Arra törekszem, hogy az intézet történetét a mindenkori politikai folyamatokba beágyazva tekintsem át. A hangsúlyt arra helyezem, hogy egy értelmiségi centrum – a Közgazdaságtudományi Intézet – hogyan viselkedett, mi történt ebben a centrumban a történelem viharában. Szakmai kérdésekről is szó lesz, de mai előadásomban elsősorban ebből a nézőpontból emlékezem vissza a múltra. Az elmondottakból sok minden ellenőrizhető lesz dokumentumok, az intézetben elhangzott előadások, az intézetben készült írások alapján, de a történet első éveinek rajtam kívül már nincs más élő szemtanúja és aktív résztvevője.

Tárgyilagos kívánok lenni, bár személyes emlékeim nyilván befolyásolnak. Az előadásban sok szó lesz rólam. Nem azért, mintha egocentrikus lennék, és folyton csak önmagamról akarnék beszélni. De miután az intézet múltjáról szeretnék beszámolni, mégpedig nem dokumentumok, hanem személyes élményeim alapján, kénytelen vagyok többször előhozni a tapasztalataimat, valamint azt, hogy mivel foglalkoztam az intézet történetének különböző időszakában.

Előadásomat az intézet 1954. decemberi alapításával kezdem, és eljutok először 1956. október 23-áig, a forradalom kitöréséig. Utána a forradalom napjait, a forradalom leverését fogom tárgyalni, majd a Kádár-korszaknak az első, különösen súlyos repressziókkal, intézkedésekkel kísért periódusáról beszélek.

* A Közgazdaságtudományi Intézetben 2018. március 22-én elhangzott előadás szerkesztett változata. Az első előadásról készült hangfelvétel technikai okokból nem sikerült. Az előadást később egy interjúbeszélgetés során rekonstruáltuk. Itt a szerző az eredeti előadás vázlatára, valamint Gács János, Lackó Mária és Laki Mihály kérdései alapján újra elmondta a március 22-én elhangzottakat. A beszélgetésről készült magnetofonfelvétel szerkesztett változatát adjuk itt közre. A szerkesztést Laki Mihály, Gács János, Lackó Mária, Patkós Anna és a szerző végezte. A szöveg több ponton átfedi a szerző önéletrajzának (*Kornai* [2005]) az intézet 1954–1989 közötti időszakára vonatkozó részeit, de az ott közltekhez képest sok újat is tartalmaz. A lábjegyzeteket az átirat szerkesztésekor adta hozzá a szerző.

Itt, körülbelül 1962–1963-nál hagyom abba ma. A második előadás 1963-ban kezdődik, és eljutok majd az 1989-es rendszerváltás kezdetéig. A második periódus tehát – az, amit Nyugaton sokan gulyáskommunizmusnak neveztek – a következő előadásra marad. Egy harmadik gondolatmenet – a rendszerváltás utáni intézetről – szintén nagyon érdekes lett volna, de a megtervezett két rész terjedelmi korlátait meghaladná.

A következőkben sok szó lesz politikáról, ám nem csempészek be úgynevezett áthallásokat, a jelenre való burkolt célzásokat. Vannak fontos analógiák és tanulságok, de ezeket ki-ki szűrje le magának.

1. TÉMA

A megalakulástól az 1956-os forradalomig

A történetemet 1953. március 5-ével, Sztálin halálával kezdem. Ez korszakhatár a szocializmus történetében. A Szovjetunió új vezetői (Ny. Sz. Hruscsov első titkár és G. M. Malenkov miniszterelnök) nem sokkal Sztálin halála után Moszkvába rendelték a magyar kommunista párt vezetését. Ezen a moszkvai ülésen leváltották a miniszterelnöki funkcióból az ország diktátorát, Rákosi Mátyást, és helyébe Nagy Imrét nevezték ki. Azonnal elkezdődött Nagy Imre miniszterelnök vezetésével az új szakasz kormányprogramjának a végrehajtása. Néhány tételét kiemelem: elég hamar kiengedték a politikai letartóztatottakat, megengedték, hogy a parasztok kilépjenek a termelőszövetkezetekből, lelassították az erőltetett ütemű iparosítást, meghirdették az életszínvonal emelését. Visszanézve ezekre a lépésekre, elmondható, hogy azok a klasszikus sztálinista szocialista rendszer reformjának részét alkották. Magyarországon még nem volt hasonló reformtörekvés. Mai szemmel inkonzisztens tapogatózásnak lehetne minősíteni. Első perctől kezdve harc, párton belüli küzdelem folyt Rákosi Mátyás és Nagy Imre között. Az akkori szóhasználattal *konzervatívoknak* hívták a régi sztálinistákat, és *reformereknek* a reformkommunistákat.

1954-ben az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatójává Friss Istvánt nevezték ki. Ő a Magyar Dolgozók Pártja – így hívták a kommunista pártot – pártközpontjában a gazdaságpolitikai osztályt vezette. Sztálin halála után egy ideig maradt ebben a beosztásban. Gazdasági vonalon Gerő Ernő volt a *number one* vezető, Friss István pedig a *number two*. Nagy Imre és a körülötte lévő, vele politikailag egyetértő, vele együtt küzdő társaság érzékelt,

hogy Friss István ellenállást tanúsított Nagy Imre politikájával szemben. Ezért leváltották a pártközpont osztályvezetői funkciójából, de továbbra is központi vezetőségi tag maradt. Ha Sztálin életében történt volna egy ilyesféle leváltás azzal az indokolással, hogy ellenáll a pártvezetésnek, akkor agyonlőtték volna. Vagy ha nem, akkor a Gulagra küldik. Ehhez képest Friss Istvánt, mai nyelven szólva, puhára ejtették. Megbízta azzal, hogy alakítsa meg a Közgazdaságtudományi Intézetet. Az intézet tehát nem az akadémiai-egyetemi világban született. Előbb volt egy párthatározat, majd 1954. december 1-jén megszületett egy minisztertanácsi határozat.

Nem tudom, hogy Friss István milyen szempontokat kívánt érvényesíteni a kutatásra szánt emberek kiválogatásánál,¹ de az első csoport összetételéből következtetni lehet a válogatás szempontjaira.

Amikor az intézet alakult, az úgynevezett polgári közgazdászok némelyike még élt. Köztük Varga István,² aki az elődintézet igazgatója volt, továbbá Theiss Ede valamikori professzor, matematikai statisztikus. Közülük senki sem került be az intézet alapító csoportjába. A kiválasztás nyilvánvaló szempontjaira példaként három nevet említek: Nagy Tamásét, *A tőke* fordítójának nevét, Hoch Róbertét, aki a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen politikai gazdaságtant tanított, és Erdős Péterét, aki ismert régi kommunista és a politikai gazdaságtan tanára volt.

Ebben az időben például az Egyesült Államokban minden egyetem *economics departmentjén* gondosan kidolgozott processzus során választották ki a tanárokat. A kiválasztás fő kritériuma akkor is, ma is a szakmai teljesítmény, amelyet elsősorban publikációkkal mérnek. Az intézetben viszont elsősorban politikai kritériumok alapján történt a válogatás: minden munkatárs párttag volt. Friss és legközelebbi munkatársai a kiválasztásnál kettős kritériumot alkalmaztak: az egyik a politikai lojalitás volt, a másik a tehetség, valamilyen bizonyossága annak, hogy a jelölt előbb-utóbb közgazdász lehet, például tanított, jól ismert valamilyen részterületet, stb. A publikálás mint kritérium nem merült fel.

Néhány szó arról, hogyan kerültem ide. A *Szabad Nép* szerkesztőségében 1954-ben viharos kommunista párttaggyűlés zajlott le. A felszólalók név sze-

¹ Más akadémiai intézetek is létrejöttek az 50-es évek első felében, ezzel az előadásban nem foglalkozunk.

² Varga István az általa 1927-ben alapított Magyar Gazdaságkutató Intézet igazgatói tisztségét 1949. augusztus 15-ig, az intézet megszüntetéséig töltötte be.

rint bíralták a párt legfőbb vezetőit. Ez nagy visszhangot keltett, ez volt az első lázadás, mégpedig mindjárt az MDP központi lapjának szerkesztőségében. Méray Tibor, ennek a csoportnak az egyik vezetője később könyvet írt Aczél Tamással együtt. A címe: *Tisztító vihar* (Aczél–Méray [2006]). Ez a cím idézet Méraynak a taggyűlésen elhangzott felszólalásából. Amikor 1955-ben Nagy Imre vonalával szemben megint Rákosi Mátyás kerekedett felül, és Rákosi újra az ország első számú vezetője lett, a fellázadt újságírókat megbüntették. Azokat, akik a legélesebben szólaltak fel, és tulajdonképpen a taggyűlést is ők szervezték, eltávolították ebből a fontos pártfunkcióból, köztük engem is. Az eltávolított csoportból a legtöbben újságírók maradtak, én azonban kértem a Közgazdaságtudományi Intézetet, elsősorban Friss Istvánt – aki ismert már korábban a szerkesztőségből –, hogy vegyen fel az intézetbe. Ő ezt meg is tette. Tehát az intézet első évében váltam munkatárssá. De nem az első hullámban.

Minket, lázongó újságírókat is puhára ejtettek. A sztálini időkben egy ilyen párt elleni lázadásért börtön járt volna, de még az sincs kizárva, hogy halál. Friss István azonban felvett, de a felvétellel egy időben lefokozott. A *Szabad Népnél* magas pozícióm volt, külön szobám, titkárnőm. Itt közös szobába kerültem Erdős Péterrel és Hoch Róberttel, mindenkinél alacsonyabb státusba, segédmunkatárssá fokoztak le. Az intézettől kapott fizetésem a *Szabad Népbelinek* egyharmada volt. Belépéskor az úgynevezett általános osztályra kerültem, amelynek Nagy Tamás volt a vezetője. Korábban, még a *Szabad Nép*-es korszakomban aspirantúrára jelentkeztem, és akkor ő lett a témavezetőm. Így kerültem az osztályára.

Az aspirantúrát végzőt, az aspiránst úgy lehet tekinteni, mint egy levelező doktoranduszt. Aki kandidátusi címre aspirál, végezhetette ezt a munkát az egyetemen, végezhetette valamelyik akadémiai intézetben, de végezhetette egyénilig is. Bárki, egy vállalati elemző munkatárs is jelentkezhetett aspirantúrára. Ha a karrier szempontjából mondhatjuk, hogy a PhD egyenlő a kandidátusi fokozattal, akkor az aspiráns pozíciója megfelel annak, amit például az Egyesült Államokban *graduate* diáknak neveznek, pontosabban olyan diáknak, aki PhD-fokozatra pályázik. Én „külső PhD-hallgatója” voltam – nem a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemnek, hanem – Nagy Tamásnak. Ezzel kezdődött tulajdonképpen a tudományos pályám 1955-ben.

Az intézeten belül ebben az időszakban nem csaptak össze a politikai nézetek. Az intézet tematikusan szervezett osztályokból állt. Ennek megfelelően az induláskor volt egy általános osztály, ipari osztály, mezőgazdasági osztály,

pénzügyi osztály és nemzetközi osztály. de a politikai szimpátiák szerinti vonzódások és elhatárolódások túlnyúltak a szakmai osztályok határain.

Az emberek egy részéről hamar kiderült, hogy ki húz a párt konzervatív szárnyához, és ki a reformerekhez. Nagy Tamás nyilvánvalóan a reformszárnyhoz húzott. Például ő vezette a Petőfi Kör közgazdászvitáját.

Hogy ki volt a reformer? Elsőnek említettem Nagy Tamást. Másodiknak magamat említhetem. Nyilvánvaló volt, hogy én azért kerültem ide, mert Nagy Imre szellemében támadtam a Rákosi-csoportot. Nekem azon a nevezetes *Szabad Nép*-taggyűlésen Farkas Mihály jutott. Ugyanis mindenki mást bírált. Azért volt fontos Farkas Mihály, mert őt bízták meg akkor a *Szabad Nép* felügyeletével. Sztálin halála után a párton belüli hatalmi újrarendezésnél a sajtófelügyelet átkerült Farkashoz. Hát ezek univerzális „tehetségek” voltak: egyformán értettek a katonasághoz, az ÁVH-hoz és a sajtóirányításhoz. Közbevetőleg: Rákosi értett ahhoz, hogy hogyan kell egy országot vezetni.

Egy újabb fontos szereplő Donáth Ferenc. Őt a Rákosi-korszak 1953 előtti időszakában tartóztatták le, ugyanazzal a csoporttal, amelybe Kádár János is tartozott. Agrárszakértő volt, és 1945 után, Nagy Imre minisztersége idején a földművelésügyi minisztériumban dolgozott. Később ő lett Rákosi Mátyás titkárságának vezetője. Ezt a funkciót töltötte be, amikor saját főnöke, Rákosi elrendelte letartóztatását. Éveket töltött börtönben, ebben az időben története párhuzamosan alakult a Kádáréval. Amikor kiengedték és – ahogy azt akkor nevezték – rehabilitálták, az intézet igazgatóhelyettesének nevezték ki, ennél magasabb funkcióba nem került. Az intézetben eléggé hallgatag volt, soha nem hallottam semmilyen előadását, nem olvastam semmilyen ott készült írását.

Ekkor én *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című könyvemben publikált disszertációt írtam (*Kornai* [1957]). Ez csak a kötet címe volt, nem a kandidátusi disszertációmé.³ Disszertációm nyilvános védését 1956. szeptember 24-én a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen rendezték meg. Péter György volt a levezető elnök, az egyik opponens Ajtai Miklós (az akkori tervhivatali elnökhelyettes, aki később az Országos Tervhivatal elnöke lett), a másik pedig Augusztinovics Mária volt. (Ennyiben további intézeti vonatkozása is lett a védésnek.) A tudományos rendezvény kvázi politikai gyűléssé alakult, mert már csak hetek választották el a forradalomtól. Nagyon sokan jelentek

³ A disszertáció címe: *A túlzott centralizáció és az anyagi érdekeltség egyes problémái a könnyűiparban szerzett tapasztalatok alapján.*

meg. A legtöbb ilyen kandidátusi védésen a közvetlen kollegák, a családtagok meg a barátok vesznek részt, ezen azonban, azt hiszem, úgy kétszázan lehetettek jelen. A disszertáció vitájáról Esze Zsuzsa írt beszámolót a *Közgazdasági Szemlében* (Esze [1956]). Mándi Péter a belkereskedelmi minisztériumban volt államtitkár vagy főosztályvezető, és ő tartotta a legradikálisabb, ma úgy mondanánk: rendszerellenes felszólalást a disszertációs vitán. Esze Zsuzsa ezt szó szerint idézte. Később, a forradalom leverése után állandóan erre hivatkoztak, hogy itt az értelmiségből kitört az ellenforradalom.

A védés nagy sikernek minősült, még a *Szabad Nép* is írt róla, és Friss István hirtelenjében sztárrá léptetett elő. Segédmunkatársból munkatárs lettem. Már néhány hónappal korábban, miután a dolgot benyújtottam az aspirantúram vezetőjének, és lezajlott a munkahelyi vita, lényegesen emelte a fizetésemet.

Saját kezdeményezésünkre elkezdtünk kidolgozni egy reformjavaslatot. Friss nemcsak biztatott, hanem hivatalos intézeti feladat rangjára emelte ezt a munkát. Nemcsak belső, hanem külső munkatársak is részt vettek a kutatásban, és végül négyen vagy öten állítottuk össze a jelentést.⁴ Ennek a kis munkacsoportnak, amelyet én vezettem, egy tagját emelem ki, Nagy Andrást. A finisben, a forradalom előtt a reformista szárny volt a hangadó az intézetben, és a konzervatív szárny hallgatott. De nem beszélt ellenünk.

A disszertáció védése után egykori munkahelyem, a *Szabad Nép* cikket kért tőlem. Ezt elvállaltam, és meg is írtam. A címéből is – „Gyökerestül irtsuk ki a bürokráciát!” – látszik, hogy reformkommunista cikk volt, amelyik azzal biztatja a társadalmat, hogy a bürokráciát gyökerestül ki lehet irtani. Szeptemberben, néhány héttel a forradalom előtt jelent meg (Kornai [1956]).

⁴ „Ha átfogó reformprogramok nem is, de részprogramok már 1956 októberét megelőzően, 1956 nyarán is készültek. Megemlíthető például a könnyűiparbeli gazdaságvezetési módszerek megváltoztatására vonatkozó terjedelmes javaslat, amelyet a Közgazdaságtudományi Intézetben Kornai János készített el (Nagy András és Bod Péter közreműködésével). A tervezetet 1956 augusztusában vitatta meg Friss István igazgató vezetésével az intézet osztályvezetői értekezlete, és egyetértően elfogadta.” (Szamuely szerk. [1986] 24. o.)

2. TÉMA

A forradalom napjai

A következő dátum október 23. Ezen a napon Donáth Ferenc, aki – mint említettem – az igazgatóhelyettesem volt, de alig kerültem vele kapcsolatba, elhívott egy értekezletre, amely Vas Zoltán, Budapest egykori főpolgármestere és Rákosi börtöntársa hivatali szobájában zajlott. Ő akkor valamilyen szövetkezeti központot irányított, a protokoll szerint elég alacsony funkcióban. Donáth vezette a vitát, és ott elhangzott, hogy most már előbb-utóbb Nagy Imre lesz újra a miniszterelnök, és előretörőben, erősödőben van a pártban a Nagy Imre-szárny. Biztos, hogy ő lesz a miniszterelnök, és ki kell dolgozni Nagy Imre programját. Ennek az értekezletnek a résztvevői engem bíztak meg a gazdasági program kidolgozásával. Nagy Imrét csak napokkal korábban vették vissza a pártba, de a társaság már előre készült. És én ezt a megbízást elvállaltam. A Szabadság téren állt az épület, ahol Vas Zoltán dolgozószobája volt, az Aulich utca sarkán. Ott nem zajlott semmilyen tüntetés, semmit nem lehetett látni, teljesen csendes volt a környék. De Donáth Ferenchez már érkeztek be telefonjelentések. Nem a mobiltelefon korszakában éltünk, városi vonalon jelentkeztek, nem tudom, hogy kik, de közölték, hogy a Bem rakparton diáktüntetés van.

Tehát október 23. volt, ennek a napnak a délutánján folyt ez a megbeszélés. Mi üléseztünk, és azon gondolkoztunk, hogy mit kell tenni. Külpolitikai programról is szó volt, nem csak a gazdaságról. Felkészültünk: ha Nagy Imre miniszterelnök lesz, akkor nem lesz idő várakozni arra, hogy elkészüljön az új programja. A programra azonnal szüksége lesz.

És most jönnek a forradalom napjai. Az első napokat nem az intézetben töltöttem, tehát azok intézeti lefolyásáról szemtanúként nem tudok mondani semmit. A kormányprogramon dolgoztam hajnaltól estig. Telefonok jöttek barátaimtól, meg nem barátoktól is, hogy mi van a városban, de semmilyen tüntetésen nem vettem részt, hanem dolgoztam, írtam, fogalmaztam. Hol? Péter György – akihez barátság fűzött, nem csak szakmai kapcsolat – Moszkvában volt ezekben a napokban. Nem forradalmi ügyben, hanem szakmai értekezleten vett részt a Központi Statisztikai Hivatal elnökeként. Én bejáratos voltam hozzá, a lakására és a hivatali dolgozószobájába. Zala Júlia, aki akkor a KSH főosztályvezetője volt, és Péter György egyik jobbkeze, vagy talán a jobbkeze, még a Vas–Donáth-megbeszélésen azt javasolta, hogy jöjjenek, üljenek be Péter

György szobájába. A titkárnő mindenben segíteni fog nekem. Ott dolgoztam két napig a Rózsadomb alján. Akkor, az első három napban még nem volt ott a Széna téri felkelőcsoport, az később jött létre.

A harmadik napon ugyanez a titkárnő fölött a lakásomba, amely szintén a Rózsadombon volt, nem olyan messze a KSH-tól. A munka leginkább úgy zajlott, hogy én beszéltem, és ő azt gyorsírással leírta. Ez még a komputer előtti korszak. Tehát nem kézzel írtam, kézírásomat már akkor sem lehetett elolvasni. Korábbi munkáim egy részét diktáltam, másik részét magam gépeltem.

Az akkori gondolkodásom a reformkommunista eszmekörben mozgott. Rendelkeztem az ide kapcsolódó ismeretekkel. Ezen túlmenő átalakulásról nem volt elképzelésem. Néhány nap után azonban feladtam. Mert rájöttem arra, hogy nem vagyok képes megírni egy olyan országnak a kormányprogramját, amely túllép a reformkommunizmuson. Nem azért, mert elvileg ellenzem, hanem azért, mert nem vagyok felkészülve a feladatra. Ha lett volna valami irodalom a problémáról, akkor azt én nem olvastam. A program utolsó változatának egyik példányát szerettem volna átadni Donáthnak, de nem volt bent, ezért bevitettem az intézetbe, és átadtam Donáth akkori intézeti titkárnőjének. Tehát így teltek az október 23. utáni első napjaim.

Ezt követte a következő próbálkozásom. Legközelebbi barátaim, Kende Péter és Lőcsei Pál úgy gondolták, hogy egy új lapot kell indítani. Egyetérttem velük, és elkezdtünk lapot alapítani. És a lap meg is jelent, a főszerkesztő Gimes Miklós volt. Napilap lett volna. Ha jól emlékszem, két szám előkészítésében vettem részt. Ezeket a *Szabad Nép* székházában szerkesztettük, az egykori szobáinkban. Gimes írta az első szám nyitó vezércikkét. Az első napok elteltével úgy gondoltam, hogy ez nem az a hang, amelyen meg akarok szólalni. Ekkor elhagytam a szerkesztőséget. Most nem részletezem a politikai nézetkülönbségeket. Ezekkel az eseményekkel kapcsolatban többször kihallgattak a politikai rendőrség Gyorskocsi utcai központjában, ahol a pereket készítették elő. Miután Gimes a forradalom utáni Nagy Imre-per egyik fővádlottja lett, Lőcsei ellen pedig külön per folyt, róluk faggattak engem, és párhuzamosan mindenkit, aki a történetek szemtanúja volt. Akit közelebről érdekel a téma, olvashat erről egyet s más saját önéletrajzomban (*Kornai* [2005]), Révész Sándornak Gimes Miklósról írott életrajzában (*Révész* [1999]) és más forrásmunkákban.

Az újságírói munkából tehát kiszálltam, és október 29-én visszamentem az intézetbe. Az október 23. és 29. közötti napokban Friss István először a Rádió pártkomisszára lett, és ebben a minőségében hívott, hogy menjek a Rádióhoz,

amit nem vállaltam. Utána Friss elkezdte a pártsajtót szervezni, ő a forradalom napjaiban is nagyon aktív bolsevik volt. Erre a munkára is elhívott, és ebben sem vettem részt. Ezek a hívások telefonon zajlottak. Már csak elbeszélésből tudtam meg, hogy az intézetben működött egy forradalmi bizottság, amely Friss Istvánt leváltotta, és Varga Istvánt nevezte ki az intézet vezetőjének, aki ezt elvállalta. Nem emlékszem, kikből állt a forradalmi bizottság. Ezt meg kell próbálni források alapján rekonstruálni, de lehet, hogy nem rekonstruálható. Én nem voltam ott, akik pedig ott voltak, azok szerintem már nem élnek. A KTI elmulasztotta, hogy ezt tíz évvel ezelőtt megkérdezze, húsz évvel ezelőtt megkérdezze, harminc évvel ezelőtt megkérdezze.

Tehát a forradalom napjaiban bizonyára izgalmas volt az intézet élete, de erről nem számolhatok be, mert nem voltam ott. Ezekben a napokban, vagyis október 29. és november 4. között, egyik első utam a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadóhoz vezetett, ahol már le volt adva disszertációm publikálásra szánt kézírata. Siettem visszakérni. Nem úgy mentek a dolgok akkoriban, mint ma, hogy a kézirat rajta lett volna egy diszken, és utána akárhányszor ki lehetett volna nyomtatni. Azt hiszem, összesen talán két gépelt példány létezett. Számomra nagyon fontos volt, hogy meglegyen a kéziratom. Akkor még nem lehetett világosan látni, hogy mi lesz a magyar könyvkiadással. Visszakaptam a kéziratot. A cserkészszövetség egykori székházában volt a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, a Nagysándor József utcában. A cserkészszövetség vissza akarta szerezni a székházát, és a forradalom napjaiban próbálta kitenni a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadót. Tehát még azt sem lehetett tudni, hogy ha kiteszik a kiadót, mi lesz a kézirattal.

November 4-én bejöttek a szovjet tankok. Aki a forradalomról bővebben akar tájékozódni, az máshol keressen forrásokat. Én a saját sztorimnak azt a részét, amely a KTI-hez kapcsolódik, itt áttekintettem. Ez egy kis csepp egy viharos tengerben. A forradalom tengernyi eseményéről sok száz forrásmunka számol be, mégpedig egymásnak ellentmondó, egymással vitában álló leírások és értelmezések.

Többhetes általános sztrájk követte a forradalmat, de azért az intézetbe bejártunk, bár inkább csak beszélgetni vagy kicserélni a legújabb híreket. Utána elkezdődött a „normalizálódás”. A normalizálódást idézőjelbe teszem.

3. TÉMA

A represszió évei

Ma is érdekes probléma: hogyan vették tudomásul az ország lakosai, hogy ezekben a napokban többször egymás után rendszerváltás zajlott le. Mert először kommunista rendszerből az ország elindult egy reformkommunista rendszer felé. Utána megtörténtek az első lépések egy többpártrendszeres demokráciává alakuló rendszer irányába. Napok, sőt órák alatt 26 párt alakult, és ezekben a politikai spektrum minden színe képviselve volt. Létrejött egy koalíciós kormány. Nagy Imre kormányában tulajdonképpen az 1945 és 1948–1949 közötti kormánypártok képviselői ültek. Ha valóságosan nem is támadtak fel órák alatt a régi kormánypártok, a Nagy-kormány legalább formailag újraélesztette őket.

November 4. után az ország lakosai gyorsan, sokan nagyon gyorsan alkalmazkodtak. Ennek az alkalmazkodó nagy többségnek elég jelentős részéről elmondható, hogy lefeküdtek az új Kádár-rezsimnek, és kollaboráltak vele. Sokan viszont passzívan és némán – azt is mondhatnám, hogy – dermedten figyelték, mi történik. Az intézeti tagok viselkedése is szóródott ezek között a viselkedésformák között.

Az én életemben ezek a napok, a forradalom és a forradalom leverése, cezúrát jelentettek, elsősorban politikai értelemben. Egészen addig párttag voltam. Az új párt, amelyet Magyar Szocialista Munkáspártnak (MSZMP-nek) neveztek – az előző kommunista pártot Magyar Dolgozók Pártjának (MDP-nek) hívták –, nem úgy jött létre, hogy jogfolytonosan átvette a tagságot, hanem újra be kellett lépni. Mindenkinek egyénileg kellett jelentkeznie, hogy akar-e párttag lenni. Én nem léptem be. Ez valóságos egyéni választás volt. Habozás nélkül úgy döntöttem, hogy nem lépek be a kommunista pártba. Azóta, 62 éve, pártonkívüli vagyok. Nem lettem párttag később sem. Ügyekben megszólalok, eszmék mellett kiállok, de párthoz nem láncolom magam. Ezt akkor eldöntöttem, és elhatározásomat mindvégig betartottam.

Nagyon érdekes választóvonalak keletkeztek abból, hogy ki hogyan nevezte azt, ami 1956 őszén lezajlott. A kádáristák ellenforradalomnak nevezték, '56 hívei forradalomnak, és a semleges kifejezés az volt, hogy „októberi események”. Felteszem a kérdést, hogy ez szavakon való lovagolás-e? Nem szavakon lovagoltak az emberek, ennek szimbolikus jelentősége volt. Én soha számra nem vettem volna az ellenforradalom kifejezést. Éppen, mert a szavaknak szimbolikus jelentősége volt.

Az előző passzusban azt mondtam, hogy a forradalom és a kommunista rendszer restaurációja politikai értelemben cezúrát jelentett az életemben. De bizonyos fokig ez az időszak elméleti és ideológiai értelemben is cezúra volt számomra. A cezúra kifejezést most már nem az 1956. október 23. és november 4. közötti napokra alkalmazom, hanem egy többéves periódusra. Az előtte eltelt két-három évben ment végbe bennem a szellemi átalakulás. Korábban marxista voltam, mondjuk, 1947-től kezdve határozottan annak vallottam magam, sőt még 1953–1954-ben is alapjában véve marxista maradtam. 1953-ban kezdődött a felvilágosodásom. Ellentétben a politikai magatartás változásával (például a pártba való belépés megtagadásával), ez nem úgy történik, hogy az ember egyik este lefekszik marxistaként, és másnap reggel fölbred mint nem marxista. Bizonyos átmenet elkerülhetetlen. Azt, hogy valaki hosszú évtizedeken át marxista legyen, sokan egyszerűen nem is értik például azok közül, akik az elmúlt tíz-húsz évben Nyugaton szereztek diplomát. A marxizmus egyszerre volt „hit” – idézőjelbe téve a hit szót –, és szűkebben véve elmélet. Számos értelmiségi, akinek nem tetszett a Rákosi-rendszer, sőt a Kádár-rezsim sem, képtelen volt szakítani a marxizmussal. Vagy ha szakítottak, akkor a szakítás sokkal később ment végbe. Nekem is kellett körülbelül három év: 1953 második felétől ’56 ősziéig. Volt, akinek sokkal hosszabb idő kellett, és csak ’68-ban szakított a marxizmussal, amikor a Varsói Szerződés országai, köztük Magyarország, Csehszlovákiába bevonulva leverték a prágai tavaszt. Másnak a rendszerváltásig tartott a marxizmusa, és volt, aki mindmáig marxista maradt, és nem változtatott.

Én 1956. november 4-én már azt mondhattam, hogy nem tekintem magamat marxistának. Nemhogy Kádárhoz nem csatlakoztam, és a pártba sem léptem be, hanem a marxizmussal is szakítottam. Amikor találkoztam az V. kerületi párttitkárral – az intézet ebben a kerületben volt –, akit történetesen személyesen ismertem, neki bejelentettem: vegye tudomásul, hogy nem vagyok marxista.

Az intézet intellektuális légköre megdermedt. Hoch Róbert, az első szobatársam lett a helyi pártszervezet újjászervezője: nem egyszerűen tagja, hanem ő szervezte meg a pártot. Ekkor kezdődött a személyes meghurcolásom. Az intézet igazgatója, Friss István előadást tartott a párt hivatalos legfelsőbb előadás-sorozatán, amelyet elsősorban a pártkádereknek és értelmiségi tagoknak tartottak, és politikai akadémiának hívtak (*Friss* [1957]). Ezen én is az intézet legtöbb munkatársával együtt jelen voltam, meghívót kaptunk. És ott, a nyílt színen Friss István különböző kritikákkal illette elsősorban Péter Györgyöt.

Őt revizionistának nevezte, Nagy Tamás szintén valamilyen revizionista jelzőt kapott, és harmadikként a névsorban Friss engem említett. Sokkal súlyosabb vádat kaptam: a marxizmus árulójának nevezett. Legalábbis bennem ezt a nyomot hagyták a szavai.⁵

Akármit is mondott Friss, tulajdonképpen a vádja nem volt hamis, hanem igaz volt. Mert nem egyszerűen elméleti különvélemény alakult ki a gondolkodásban. Ez nem hasonlítható ahhoz, mint amikor manapság a közgazdasági *mainstream* egy hívének kritikus fenntartásai vannak egy közgazdasági tétellel szemben. Nem békés elméleti viták folytak akkoriban, hanem kíméletlen harc. Javában folytak a letartóztatások. Az adott körülmények között az volt az olvasata Friss politikai akadémiai előadásának – amely a párt legfelsőbb hivatalos elméleti megnyilvánulásának számított –, hogy engem árulással, a marxizmus cserbenhagyásával vádoltak. Az antik Római Köztársaság végnapjaiban, a császárság kezdetén alkalmazták a proskripció intézményét. Ez egy ókori fekete-lista volt, bárki bármit tehetett azzal, akit proskribáltak. Elvehették a vagyonát, száműzhették Rómából, és így tovább. Friss előadását követően egymás után jelentek meg az előadásnál is élesebb cikkek, amelyek szinte politikai vádatokat tartalmaztak. A pártfőiskolán tananyag lettem negatív értelemben, tehát a kéziratomat idézték, hogy így nyilvánult meg a közgazdaság-tudományban az ellenforradalom előkészítése.

Az intézeten belüli üléseken, vitákon nem volt ilyen támadás ellenem, ez fontos. A szakmai és a pártsajtóban viszont ketten is bírálta, Ripp Géza és Molnár Endre (*Ripp* [1957], *Molnár* [1957]).

A Központi Bizottság pártvizsgálatot indított, vizsgálóbizottságot küldött, hogy vizsgálja felül a Közgazdaságtudományi Intézetben lejajlott eseményeket: mi történt itt. Az ellenforradalom előkészítése zajlott-e, az intézetnek volt-e szerepe benne, stb. A párthatározat nyomán két embert küldtek el, engem és Nagy Andrást. A vizsgálóbizottság hangadója Lakos Sándor pártfőiskolai tanár volt. A Nagy Imre frakciójának veresége és Rákosi hatalomra kerülése körüli

⁵ „Könyvébe [Kornai] mégis beleírta, hogy meg kell változtatnunk a gazdasági mechanizmusunkat, s hogy »gazdasági mechanizmus« alatt ő »a gazdaságvezetési módszereink összességét, a gazdasági élet egész szervezeti formáját, a gazdálkodás egész gépezetét« érti. Ezt viszont úgy lehet érteni, hogy Kornai elveti egész szocialista típusú gazdasági rendszerünket. Más alternatíva hiányában feltehetően a kapitalizmussal szeretné felcserélni. Ha Kornai ezt így gondolta, ez már nem marxista álarcban jelentkező antimarxista nézet, ez a marxizmus nyílt elvetése.” (*Friss* [1957] 44. o.)

időkben ő írt egy cikket Nagy Imre ellen a *Szabad Nép*ben. Ő vezette ezt az egész hajszát. Nem tudom, hogy akadt-e ebben a bizottságban intézeti ember. De az intézetet meghallgatták. Ott folyt a tárgyalás, és végül is parancsba kapta az intézet, hogy el kell küldeni embereket. Mert egy ilyen vizsgálatot nem lehet azzal megúszni, hogy senkit sem küldenek el. Az már az intézetre volt bízva, hogy kik lesznek azok, akiket elbocsátanak. Tehát úgy mondhatnám, hogy egy kvótát kapott az intézet: nem konkrét személyt kellett elküldenie, hanem többeket, azaz minimum két főt. Varga István az intézet tagja maradt, fizetést kapott, Friss István igen nagyvonalúan viselkedett ilyen szempontból. Csendes Béla, aki Nagy Imre egyik embere volt, maradhatott.

Én soha nem kaptam indoklást. Hivatalos forrásból a mai napig nem tudom, hogy miért tettek ki, András sem tudta. Friss nem mondta el nekem. Őt ismerem a legrégebben az intézet munkatársai közül. Ugyanis a *Szabad Nép* minden rovatának volt egy általános pártközponti felső kapcsolata, az agrárrovatnak a mezőgazdasági osztály vezetője, nekem pedig Friss volt a pártkapcsolatom. Az újságnál minden rovatvezető, így én is, kettős függésben dolgozott: természetesen a főszerkesztő volt az első számú főnöke, és volt egy pártközponti főember kapcsolata. Friss Istvánt így ekkor már legalább 10-15 éve ismertem. Nem ült le velem, hogy elmondja. Nem kaptam levelet. Nagy Tamástól tudtam meg, hogy el vagyok bocsátva.

Pártdokumentumokat nem találtam. Kár, hogy az intézet nem épített fel saját levéltárat, nem gyűjtötte össze a múltját, nem kutatja a saját múltját. Vajon miért nem?

Csak hipotéziseim vannak, hogy miért is küldtek el. Az egyik ok lehetett a disszertációm, a könyvem, amelyet éles támadások értek, és az ellenforradalom ideológiai előkészítőjének minősítették. A másik ok, hogy nem léptem be a pártba. Az intézet minden tudományos munkatársa párttag lett, mindenki belépett. Egyedül Nagy András és én nem léptünk be, ez tehát tüntetést jelentett. A harmadik ok, hogy sokan tudták az intézetben – és biztos, hogy Hoch Róbert is tudta –, hogy nekem „ellenforradalmár” kapcsolataim voltak. Többször beidéztek a Gyorskocsi utcába, a Budapesti Rendőr-főkapitányságra. A pártközpontnak joga volt jelentést kérni a politikai rendőrségtől: mondjanak el mindent, amit Kornairól tudnak. Ilyen értelemben a pártközpontnak alá volt rendelve minden, az egész ország. Az már más kérdés, hogy a Gyorskocsi utca mit akart kiadni. Mindenesetre a pártvizsgálat akkor történt, amikor már nagyrészt lezajlottak az 1956-os ügyekben folytatott Gyorskocsi utcai kihallgatások.

Amit biztosan tudok, az az, hogy Hoch Róbert és az intézeti pártszervezet nem állt ki a védelmünkben 1958-ban. A nyolcvanas években, amikor az Oxford University Press harmincöt év után, saját kezdeményezésére, másodszer kiadta a *Túlzott központosítást*, megtartottam a könyv eredeti szövegét, de írtam hozzá egy új függeléket. Jellemző az intézeti életre, hogy én harminc évig nem kérdeztem meg Hoch Robitól, hogy 1958-ban mi volt az álláspontja. De évtizedekkel később, amikor ezt a függeléket írtam, rákérdeztem: hogyan zajlott le a folyamat. Azt mondta, hogy az intézet fennmaradása érdekében teljesítették a pártközponti óhajt. Valakiket ki kellett tenni. Itt egy *trade-off* jelent meg: az egyik oldalon van a kiállítás a bajban lévő kolléga mellett, a szólásszabadság mellett, a tudományos kutatás szabadsága mellett, a másikon az intézmény továbbélése. Ő az utóbbit választotta. A kirúgásunkkal kapcsolatos intézeti válasz a dekkolás volt. Senki sem tiltakozott nyilvánosan. Másfelől: egy ember kivételével senki sem támadott az intézetből. Tehát az intézeti munkatársak nem álltak ki mellettem, de nem is csatlakoztak Ripp Gézához vagy Molnár Endréhez. A támadások nem az intézetből érkeztek, hanem máshonnan, máshol tartott előadások, továbbá az említett támadó cikkek formájában.

Az egyetlen intézeti csatlakozó Ausch Sándor – tudomásom szerint rendőrbesúgó – volt. Még a Rákosi-rendszerben internálták, és akkor szervezték be. Nem tudom, hogy folytatta-e később ezt a tevékenységét. Lehet, hogy nem, ezt úgy mondták, hogy „kiengedték a hálózatból”. Vagy azért, mert egyesek alkalmatlannak bizonyultak a besúgói feladat ellátására, vagy mert elfecsegték, hogy ők rendőrügynökök voltak. Bizonyos esetekben kiengedték, ha valaki nagyon kérte, vagy ha valami speciális rizikó fenyegette. Vagy nem engedték ki, tehát fogalmam sincs, hogy Ausch maradt-e besúgó, sosem nyomoztam utána.

A forradalom után Friss nem szerzett nekem új munkahelyet, magam szereztem. A disszertációm a könnyűiparról szólt, és a könnyűiparban dolgozó barátaim találtak számomra munkahelyet. De a hatóságok és a KTI pártszervezete nem nyúlt utánam abban az értelemben, hogy nem akadályozták meg, hogy számomra elfogadható munkahelyem legyen. Ez tulajdonképpen megint puhára ejtést jelent, mert sok esetben azt tették, hogy kirúgtak valakit, és utána sehol sem engedték elhelyezkedni. Míg a végén szövögyári vagy építőipari segédmunkás lett az illető.

Nekem megengedték, hogy kutatómunkát végezzek. A forradalom leverését követő évben jelent meg a disszertációm. Friss István ambivalenciája abban is megnyilvánult, hogy a nyilvános előadáson engem ugyan megbélyegzett, de

eltúrte, hogy a megbélyegzett mű megjelenjen. A mű kéziratát kicsempészték Angliába, és ott a könyvnek egy rövid, angol nyelvű kivonatát ki akarták adni. John Hicks elolvasta, és az az Oxford University Press adta ki teljes terjedelemben az ő javaslatára, ahol ő elnök vagy tanácsadó volt. Hicks már akkor a nyugati gazdaságtan egyik legtekintélyesebb alakjának számított. Erről Friss is tudott. A könyv *copyrightja* nem az én tulajdonom lett, hanem az intézeté, mert intézeti terméknek minősült. Friss eltúrte, hogy megjelenjen, csak ahhoz a feltételhez kötötte, hogy írjak egy további előszót, amelyben elmondom, hogy az 1956 előtti gazdaságról beszélek, nyitva hagyva azt a kérdést, hogy valami egészen más-e az, ami utána Magyarországon kialakult. Az új előszó mondja el, hogy nem általában a szocializmusról van szó, hanem speciálisan csak Magyarországról. Én ezeket a kívánságokat teljesítettem, írtam egy újabb előszót, és az megjelent az oxfordi kiadásban.

Az első tervem, ameddig még az intézet munkatársa voltam, az volt, hogy folytatom első könyvemet, a *Túlzott központosítást*. Annak szellemében és stílusában fogok hozzá az újabb könyvhöz, amely azt írja majd le, hogy mi történt 1957-től kezdve. Nagyon sok jegyzetem készült, tehát félig-meddig összegyűlt volna egy könyvnek az anyaga, de feladtam, mert úgy láttam, hogy nem publikálhatok olyan könyvet, amely azt fejezi ki, amit gondolok.

Ami a gondolkodásomat illeti, ez volt a neoklasszikus korszakom. Ezt majd részletezem a második előadásban. Tehát a neoklasszikus eszmerendszer, amelyhez csatlakoztam, rányomta a bélyegét az ebben az időszakban készült munkáimra. Átálltam a matematikai közgazdaságtan művelésére. Akkor kezdődött az együttműködésem Lipták Tamással, ami megszakadt egy időre, mert Liptákot letartóztatták, és börtönre ítélték. De amikor kiszabadult, folytattuk a közös munkát.

Két közös cikkünk jelent meg az *Econometricában* (Kornai–Lipták, [1962], [1965]). Ezekben idéztünk nyugati szerzőket. Például a kétszintű tervezésről szóló *Econometrica*-cikk idézte Samuelson-t. Ez nem volt szokás, a kommunista országokbeli társadalomkutató nem hivatkozhatott „burzsoá” közgazdászra.

Nagy változtatás volt más, akkori magyarországi szerzők magatartásához képest az is, hogy közvetlen kapcsolatot vettünk fel egy nyugati folyóirattal. Általában informális cenzúrának vetették alá az írásokat. Még annak is, aki az apolitikus mérnöki tudományokban kutatott, be kellett mutatnia a tudományos cikkét a helyi intézeti főnökének, ha külföldön akart publikálni. Mi azonban nem mutattuk meg senkinek, hanem egyszerűen postára adtuk, és kiküldtük,

külföldön pedig elfogadták a cikkeinket. Nem reális mai szemmel nézni ezeket a megnyilvánulásokat. Ma mindez teljesen magától értetődő jog, amit a fiatalok nem is becsülnek meg különösebben. De akkor kockázatos volt. A súlyos represszió éveiben, ha jól tudom, a társadalomtudomány művelői közül más nem tette ezt meg.

Amikor már nem dolgoztam az intézetben, akkor is maradtak különböző kapcsolataim az intézettel. Személyes barátságban voltam Bródy Andrással. Barátságunknak volt szakmai vonatkozása is. Ő megmaradt marxistának haláláig, én átálltam a neoklasszikus elméletre. Az a gondolat hozott össze bennünket, hogy matematikát kell alkalmazni a közgazdaság-tudományban. Bródynak szerepe volt abban, hogy a matematikai módszerek felé fordultam, az input-output irodalmat az ő írásainak a közvetítésével ismertem meg. Lipták Tamással is ő hozott össze. Tamásnak a matematikai intézet világhírű igazgatója, Rényi Alfréd volt az aspirantúrávezetője, Bródy pedig személyes barátságban állt Rényivel, és így ismerte meg Liptákot, így ismertetett minket össze. Vitakoztunk Bródyval, de abban nem volt vitánk, hogy matematikát kell alkalmazni.

Más közgazdászokkal is találkoztam az intézetből való száműzetésem után, rendszerint nem munkahelyen, hanem eszpresszókban vagy cukrászdákban. Többek között egy régi barátommal, Bácskai Tamással, aki nem dolgozott a KTI-ben, de közgazdász volt, és ezért említem ezen a helyen. Hosszan beszélgettünk politikáról és közgazdaságról. Elmondtam a véleményemet a szovjet jelenlétről, a Kádár-uralomról és a marxizmusról. A rendszerváltás után derült ki, hogy Bácskai ekkor már besúgó volt, és a mi beszélgetéseinkről is jelentett. Persze ennek erkölcsi minősítése eltörpül ahhoz képest, hogy jelentett saját hűgáról, apjáról, anyósáról és apósáról is.

Ezek az évek azok számára, akik involválódtak az 1956-os eseményekben, a félelem légkörében teltek. Először csak hírek jutottak el hozzánk a letartóztatásokról, később egymás kihallgatásairól értesítettük egymást. Azután megjelent a közlemény a Nagy Imre-perről és a kivégzésekről. Donáth, az intézet igazgatóhelyettese másodrendű vádlottként szerepelt ebben a perben, és 12 év börtönt kapott. A többi vádlott jelentős részét jól ismertem, egyiküket, közeli barátomat és mentoromat, Gimes Miklóst felakasztották. Zaklatások és félelem közepette tanultam és dolgoztam. A munka és a tanulás volt a lelki menekülés és a nyugalom forrása, ez tette elviselhetővé ezt az időszakot.

Keveset tudok arról, hogy mi zajlott eközben az intézetben. Bródy munkásságát már említettem. Számomra érdekes változtatást jelentett, hogy odakerült

Hegedüs András, aki Rákosi idején túlbuzgó és különlegesen balos sztálinista volt. Az ő nevéhez kötődik sokak történelmi emlékezetében a szovjet csapatok behívása az októberi felkelés ellen. (A történelemtudományban mind a mai napig vitatott kérdés, hogy ebben a leírásban mi az igazság.) Később viszont elfordult a dogmatikus kommunista eszméktől, átképezte magát szociológussá, és a párton belüli értelmiségi felvilágosodás egyik vezető alakjává nőtt. Tudományos pályáját – nem politikusi, hanem tudományos pályafutását – az intézetben kezdte, történetesen az én egykori szobámban.

Egy történet elmondását segíti, ha talál az ember egy határnapot. Én határnapnak az általános amnesztiát tekintem, a kor szakértői közül nagyon sokan ezt teszik. Addig tartott a Kádár-rendszer kemény szakasza, és ez 1962-ben véget ért.

2. ELŐADÁS*

A mai előadás a március 22-én elhangzott első előadás folytatása. Anyagát úgy állítottam össze, hogy azok számára is érthető legyen, akik az elsőt nem hallották, tehát nem hivatkozom vissza az előző előadásra. Az előző előadásom alapján véve kronológiai felépítésű volt: az intézet történetének az elejével, 1955-tel kezdődött, és a Kádár-korszak első, különösen represszív periódusának végével, azaz körülbelül 1962–1963-mal végződött. A mai előadás az 1963–1964-gyel kezdődő és a rendszerváltásig tartó periódussal foglalkozik, de nem kronológiai felépítésű. Ahhoz sokkal több idő kellene, hogy kronológiai sorrendben számoljak be azokról az eseményekről, amelyeknek szemtanúja vagy résztvevője voltam. Ma a mondandómat témák szerint tagolom. Anyyiban a modern irodalomhoz és filmekhez hasonló „posztmodern” felépítést választottam, hogy egy-egy témával kapcsolatban ugrálok az időben. Vagyis a témán belül nem időrendi sorrendben haladok, hanem annak megfelelően, ahogy a téma logikai tárgyalása azt megkívánja.

Lesz még egy különbség a múltkori előadáshoz képest. A múltkorival kapcsolatban több visszajelzést kaptam, az egyik az izgalmasságát dicsérte. Nem tudom, így volt-e. Mindenesetre az izgalmassághoz biztosan hozzájárult, hogy börtönről is volt szó, letartóztatásról, kihallgatásról és rendőrségről. Tehát olyan elemek jelentek meg, amelyeket krimikben szoktunk látni. Most azonban ne számítsanak ilyenfajta izgalmas témákra, hanem sokkal szárazabbakra.

Az első előadást abban a tudatban adhattam elő, hogy én vagyok az egyedüli túlélő. Olyan korszakokról beszéltem – az intézet alapítása utáni első évekről –, amelyekről tudomásom szerint ma egyedül én számolhatok be szemtanúként, legalábbis a teremben nem ül más szemtanú. Dokumentumok készültek, de én vagyok az egyetlen élő tanúja annak az időszaknak. Most viszont olyan eseményekről fogok beszélni, amelyeknek a hallgatóság fele vagy annál nagyobb

* Az MTA KR TK Közgazdaságtudományi Intézetben 2018. április 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata. A második előadásról készült hangfelvételen alapul. Az átirat nyers szövegét az előadó szerkesztette meg, Reményi Andrea és Patkós Anna közreműködésével.

része élő szemtanúja és résztvevője volt. A saját szemszögemből mondom el, tehát nem valamilyen intézeti konszenzust adok elő. Mindenki maga eldöntheti az ebben az időben már élő és aktív emberek közül, hogy így látta-e, vagy másképpen. Ha az intézet kíváncsi a múltjára, javaslok Simonovits András korábbi előadását az intézet munkájáról (*Simonovits [2017]*). És javaslok, hogy kérjenek fel legalább további öt vagy tíz előadót, akik másképpen látják az intézet múltjának ezt a korszakát.

Az előadásomban nem azért fogok sokat szerepelni, hogy a saját munkásságom jelentőségét hangsúlyozzam. Ha előadásom felében vagy háromnegyedében megjelenek valamilyen szerepkörben, az nem azért van, mert szerintem az intézet munkásságának említésre méltó felét vagy háromnegyedét az én tevékenységem jelentette. Azért történik ez így, mert a saját emlékeimet mondom el a saját látószögemből. És ha majd más tart előadást, akkor ő másképp fogja látni.

1. TÉMA

A KTI-ben uralkodó elméletek

Az első téma, amivel foglalkozni kívánok, az alternatív elméletek megjelenése és hatása az intézetben. Tehát ha íródna eszmetörténeti művek, ha lenne vállalkozó arra, hogy megírja a magyar közgazdasági eszmetörténetet, akkor előadásom adalék lehetne egy ilyen munkához. Az eszmetörténettel való foglalatosság manapság divatjamúlt, számos egyetemen abbamaradt az oktatása. Nem akarom kifejteni, hogy mit gondolok erről. De tény az, hogy mai előadásom első részében eszmetörténetet adok elő. Akit az eszmetörténet nem érdekel, az sajnos az előadásnak minimum egyharmadában érdektelen dolgokat fog hallani.

Marxisták

Az intézetre erősen ható egyik elmélet a marxizmus volt. A kiindulópont vagy képzeletbeli standard, amihez ezt hozzámérhetjük, a Sztálin halála előtti marxista politikai gazdaságtan akkor kanonizált formája, amelynek záró műve Sztálin – magyarul 1952-ben megjelent – *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című műve volt (*Sztálin [1952]*). Ha most ehhez képest ugjunk az időben, és áttérünk a gulyáskommunizmus körülbelül harmincéves

korszakának „hivatalos” marxizmusára, a Kádár-éra „polgárd”-oktatására – az intézetben dolgozó marxisták ettől is lényeges pontokon elrugaszkodtak. Három marxista közgazdásról szeretnék kissé részletesebben beszélni.

Az egyik Bródy András. Tevékenysége egyik kifejezett céljának tekintette, hogy modernizálja, korszerű apparátussal fegyverezze fel a marxizmust. *A tőkés*-ben bemutatott verbális modellt – amelynek imitt-amott egyszerű algebrai leírásai is megjelennek (*Marx* [1867/1993], [1885/1997], [1894/1997]) – akarta korszerű matematikai fegyverzettel leírni. Az erre felhasznált első, de később is újra elővett eszköz Leontyev input-output modellje volt. Leontyev maga Nobel-díjat kapott (*Leontief* [1973]). Az a tapasztalatom, hogy a fiatal generáció nagy része – nem csak Magyarországon – Leontyev nevét már nem is ismeri, és nem tudja, hogy mi az az input-output modell. Ha ebben az intézetben olyan fiatalok vannak, akik ez alól az általános megfigyelés alól kivételt képeznek, akkor örülök neki. Tudom azonban, hogy elég gyakori, hogy nem tudják. Bródy előbb a Leontyev-moddellel, később a Neumann-féle növekedési modellel foglalkozott (*Bródy* [1989]). Munkásságára külföldön is felfigyeltek; Bródy lett a nemzetközi input-output találkozó egyik fő szervezője. Az input-outputosok – úgy mondhatnám – szektát alakítottak, akiknek megvoltak a saját konferenciáik, a saját köteteik, a konferenciáik vezető tagjai. Bródy közéjük tartozott. A vasfüggönyön kívül – azért nem használom a Nyugat és Kelet kifejezést, mert részben Japánra is utalok – többen foglalkoztak és foglalkoznak ma is azzal a feladattal, hogy miképpen fogalmazható át a marxizmus matematikai modellé. Ma is léteznek ennek a törekvésnek jelentős képviselői. Elismert, jó egyetemeken tanítanak, publikációik fontos helyeken jelennek meg. Meggyőződésem, hogy ha Bródy munkásságát mai, tárgyilagos szemmel értékeljük, megállapíthatjuk, hogy az jelentős hozzájárulás volt a közgazdasági elmélethez.

A másik személy, akit említeni akarok, Erdős Péter. Akik abban az időben az intézetben dolgoztak – elég sokan a jelenlévők közül –, tudják, hogy ő, talán így mondhatnám, erős karakter volt. Megszólalásai, maga a viselkedése is súlyosan hatott az intézetre. Tehát nem egy szürke és jelentéktelen személyt emelek ki, hanem egy éles profilú, erős egyéniséget. Az ő törekvése szintén a marxizmus valamilyen értelmű modernizálása volt, de Bródytól eltérően, nem módszertani szempontból. Tehát nem az volt a törekvése, hogy matematikai nyelvre fordítsa le. Ő a makroökonómiát akarta valamilyen értelemben összehozni Keynes-szel és a keynesi makroökonómiával. Igen olvasott ember volt, tájékozott a Keynest közvetlenül követő makroökonómiával kapcsolatban is. Tehát nem csak egy gyorstal-

paló szemináriumon szerezte a tudását. Személyével kapcsolatban az is érdekes, hogy volt egy Közgazdaságtudományi Intézetnek nevezett intézmény 1945 után, és annak ő volt az igazgatója 1952-ig. Már ez is egy bizonyos tekintélyt adott neki.

Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúra-ingadozások és gazdasági válságok elméletéhez című fő műve 1966-ban jelent meg (Erdős [1966]). Ez jelentős intézeti eseménynek minősült. Óriási befektetett munka és olvasás rejlik ebben a könyvben. Most csak egyetlen gondolatot emelnék ki belőle, mégpedig azt, hogy ő haláláig antikapitalista maradt. Vagyis Marx nagyon sokirányú gondolatrendszeréből Erdős ahhoz a marxi gondolathoz maradt hű haláláig, hogy a kapitalizmus olyan rendszer, ami rossz, és el kell kerülni. A római történelemből talán emlékeznek Cato szenátorra, aki minden beszédét – témától függetlenül – azzal fejezte be, hogy Karthágót el kell pusztítani. Erdős persze nem hivatkozott Catóra, csak azt mondta, hogy a kapitalizmus *delendam est*. Ezzel a gondolattal fejeződik be a könyve. Tehát a kapitalizmusban rendíthetetlenül hívó Keynest úgy akarta Marxszal egyesíteni, hogy fenntartotta: a kapitalizmus elpusztítandó.

Harmadikként Hoch Róbertről szeretnék beszélni. Ő a marxista politikai gazdaságtant és a modern mikroökonómiát akarta összebékíteni. Ez nem abszurd gondolat. Marx tisztában volt azzal – és legközelebbi barátja, híve, munkatársa, Engels is érzékelte –, hogy az absztrakt értékelmélet és a megfigyelhető piaci mozgások, tehát a kereslet, a kínálat és az árak összjátéka között elmentmondások vannak, és a keresletet, a kínálatot és az árakat – itt most Marx kifejezését használom – a konkurencia határozza meg. Ezt egyszerűen piaci mechanizmusnak nevezném. Ez az a rés, amelybe a modern mikroökonómia elhelyezhető. Tehát nem kell feladni számos gondolatot a marxizmusból, és mégis hasznosítani tudja azt, amit a korszerű mikroökonómia a keresletről, a kínálatról és az árakról mond.

A marxizmus tekintetében ők hárman voltak az intézet hangadói. A három ember három különféle nézetet vallott, három különféle elméleti törekvés mozgatta őket, és ezért nem helyes egy kalap alá venni őket, és azzal elintézni, hogy ők voltak a marxisták. Mert igenis van jelentősége annak, hogy mi a különbség hármójuk között, nem elég csak a hasonlóságra rámutatni.

De mi a közös hármójukban? Ők kis kiigazításokkal szerették volna elfogadni azt, amit Marx politikai gazdaságtannak nevez, és tulajdonképpen szerették volna elfogadni Marx politikai programját is, hogy a kapitalizmus helyébe egy más társadalmi rendszert kellene állítani. Ez nagyon fontos. Ők tehát a kapita-

lizmus felszámolásának és egy lényegesen más rendszerrel való felváltásának a hívei voltak. Mármost a probléma az, hogy éppen az sikkad el a három tudós publikált munkásságában, ami az én ízlésem vagy igényeim szerint Marxban a legértékesebb, legérdekesebb, leginkább maradandó: Marx, a szociológus és Marx, a történetfilozófus. A legérdekesebb – persze ez nem azt jelenti, hogy Marx minden szociológiai és történetfilozófiai állításával egyetértének. Csak azt mondom, hogy ezek rendkívül gondolatébresztők. Szerintem egyetlen komoly kutató, akit olyasféle kérdések érdekelnek, hogy a történelem tulajdonképpen hogyan is mozog, és hogyan működik a társadalom, nem végezhet eredményes munkát, ha az ezekkel a problémákkal kapcsolatos marxi gondolatokat nem ismeri meg, és nem dolgozza fel magában.

A három közgazdász nagyon különböző egyéniség volt. Erdős Péter vitriolos modorú ember volt: ha éppen valami kihozta a sodrából, az emberek önérzetébe gázolt. Előfordult, hogy egy Erdős-kritika után a megbírált személy egyszerűen összeomlott. Erdősnek ez a vonása szerintem sok kárt okozott. De egyikőjük sem volt intoleráns politikailag.

Itt közben a közönség soraiban Madarász Aladár csóválja a fejét. Majd a végén elmondod, Aladár, hogy te hogyan látod. Szerintem nem nyírtak ki senkit. Az utolsó két ember (erről a múltkori előadásomban beszéltem), akit kinyírtak az intézetben, az Nagy András és én voltam. De ebben a puhább korszakban nem az volt a jellemző, hogy valaki ellen boszorkányüldözés kezdődjék, és mivel a marxizmus a rendszer hivatalos ideológiája, erre hivatkozva a nem marxistákat vagy antimarxistákat kinyírták volna. Ez ténykérdés. Az igazi komoly cáfolata ennek az lenne, ha valaki megnevezne olyanokat, akiket ebben az időben politikai okok miatt elbocsátottak volna az intézetből. (Erre még vissza akarok térni a harmadik téma kapcsán.)

A neoklasszikus elmélet hívei

Vegyük a második elméletet, a neoklasszikus vagy *mainstream* elméletet! A sztálinizmusból való kiábrándulás engem és Nagy Andrászt a *mainstream* felé fordított. Néha volt köztünk szó erről Andrással, de nem alaposan. Én sokat beszélgettem arról, hogy tulajdonképpen hogy viszonyulok a *mainstream*hez, és hogy viszonyulok a marxizmushoz, de nem Andrással, nem valamelyik intézeti kollégával, hanem intézeten kívül. Név szerint Kende Péterrel, akivel már az

előző munkahelyemen, a *Szabad Nép* szerkesztőségében, sőt még régebben, már az első elemiben szoros barátságot kötöttünk. Rajta kívül még egy-két beszélgetőpartnerem volt. Életemnek ebben a korszakában – mai szóhasználatlaltal – a neoklasszikus elmélet hívének vallottam magamat, olyan társadalmi környezetben, ahol ez bizonyos értelemben vagy tilos volt, vagy csak olyasféle régi polgári közgazdászoknak volt megengedve, mint Varga István. De ilyen újdonsült árulótól, mint amilyen én voltam, nagyon rossz néven vétetett.

A marxizmussal való szakítás egyik megnyilvánulási formája az volt, hogy leszoktam a marxista szóhasználatról. Ez ellenőrizhető valamennyi akkor írott művemben. Voltak közgazdászok a Szovjetunióban és Magyarországon is, akik tulajdonképpen eltávolodtak a marxista politikai gazdaságtantól, de ezt a változást megpróbálták elrejteni azzal a „trükkel”, hogy a maguk neoklasszikus mondanivalóját átfordították marxista nyelvre, és úgy hozták nyilvánosságra. Mert a marxizmust nyelvnek is lehet tekinteni, sajátos szótárral. Ennek egy nagyon jellegzetes példája volt Kantorovics szovjet matematikus, aki később Nobel-díjat is kapott. Ő és néhány magyar KTI-s követője írásaikban – ha a szóhasználatukat, a szakmai szótárukat nézzük – azt a benyomást keltik, mintha marxista módon írnának (*Kantorovics* [1939], [1959/1972], *Simon–Kondor* [1965]). Valójában pedig tulajdonképpen neoklasszikus módon gondolkodtak. Elég fifikás dolog. Ezt a csavaros gondolkodást nemcsak nem szerettem, hanem elzárkóztam tőle.

A marxistának álcázott nyelv használatának egyébként egészen groteszk megnyilvánulásai voltak. Hogyha valaki azt akarta mondani, hogy adjunk nagyobb szerepet a gazdaság működtetésében a piacnak, akkor azt úgy próbálta kifejezni: „erősebben érvényre kell juttatni az értéktörvényt”. Ez ma nevetségesen hangzik. Komoly felnőtt emberek, magas akadémiai fokozatokkal mégis ezt a nyelvet használták. Azt hozzátennem még az öregek jogán, hogy könnyű annak nevetni, aki sosem kerül abba a dilemmába, hogy az igazi gondolatait valamilyen fedőnyelven fejezze ki. Jöhet olyan idő, amikor kutatók újra beleütköznek ebbe a dilemmába.

Az a tény, hogy ebben az időszakban neoklasszikus nézeteket vallottam, többféleképpen ellenőrizhető. Tehát nem csak az történt, hogy én valamilyen barátomnak a fülébe súgtam a gondolataimat. Ellenőrizhető először is a publikációim nyelvének vizsgálatával. Másrészt ellenőrizhető a Lipták Tamással együtt készített vállalati optimalizálási modellen. Ez volt az első közös kutatásunk. Elég sajátos körülmények között dolgoztunk, mert a munkát együtt

kezdtek, de azután öt börtönbe zárták – ha jól emlékszem, 16 hónapra. Lipták a zárkában súlyos lelkiállapotba került. De kijött, valamennyire rendbe jött, és a cikket elküldtük az *Econometricának* (Kornai–Lipták [1962]).

Ha valaki előveszi ezt az *Econometrica*-cikket, az úgy néz ki, mint a többi *Econometrica*-cikk, és nem úgy, mint valamilyen kelet-európai termék. A vállalati nyereségérdekeltség alternatív ösztönzési formuláit vizsgálta, mégpedig sajátos nemlineáris optimalizálási modell felhasználásával.

Az 1960-as évek elején ismerkedtem meg a lineáris programozással. Valóságos bibliám lett egy mű: *Linear Programming and Economic Analysis*, R. Dorfman, P. A. Samuelson és R. M. Solow munkája – e három névből legalább kettőt illik mindenkinek ismerni (Dorfman és szerzőtársai [1958]). Ennek a fontos könyvnek az volt a témája, hogy az input-output modellek és a lineáris programozási modellek hogyan kapcsolódnak a walrasi általános egyensúly-elmélethez. Világosan, tisztán mutatja be egyfelől az input-output elemzés, a lineáris programozás és a Neumann-féle növekedési modell, másfelől a neoklasszikus elmélet rokonságát.

A lineáris programozás alkalmazását iparági szintű tervezési feladatok megoldására különböző munkacsoportokkal együttműködve végeztem. Amikor Lipták Tamás kiszabadult a börtönből, ő is bekapcsolódott. Közös munkánk csúcspontja a *kétszintű tervezés* modelljének kidolgozása volt. Következő lépésként az aktuális magyar öt éves terv kidolgozása kapcsán megpróbálkoztunk a *Kétszintű tervezésben* leírt algoritmus numerikus alkalmazásával is.

Nincs időm az előadás keretében a modell részletesebb ismertetésére, csupán pár szóval jellemzem. A „kétszintű” jelző arra utal, hogy a tervezőmunka két szinten folyik: a központban és az annak alárendelt szektorokban. Az információ két irányban áramlik: lefelé a központ utasításai (outputfeladatok és inputkvóták), felfelé pedig a szektorok jelentései az utasítás végrehajtásának hatékonyságáról. Ismételt információcserék nyomán a megoldás konvergál az optimum felé.

A kutatás egyik elágazása az elmélet felé mutat: a központi tervezés tulajdonképpen leírható a walrasi egyensúlyelmélet nyelvén. A tervezés proceszusa – a „tökéletes” tervezés idealizált állapotában – felfogható optimalizálási feladatnak: egy adott célfüggvényt maximalizálunk, korlátozó feltételek mellett. Ezt a gondolatot fejtette ki a Lipták Tamással együtt írt tanulmány, amely ugyancsak az *Econometricában* jelent meg, „Two-level planning” címen, 1965-ben (Kornai–Lipták [1965]). Annak idején ez egy – mai nyelven szólva – „menő” cikk volt, nagyon sokan hivatkoztak rá, legalábbis addig, ameddig a lineáris

programozás iránt volt érdeklődés, és a tervezés divatos téma volt nemcsak a szocialista, hanem a kapitalista világban is. Mára, úgy látom, szinte teljesen kiment a divatból. Bár ki tudja, talán újraéled majd. A lineáris programozás kutatásának egyik korai eredménye az úgynevezett szállítási probléma (*transport problem*) működőképes algoritmusának kidolgozása volt; ez mintha most is élne a taxivállalatok központi automatikus irányításában.

A kutatás egy másik elágazása a gyakorlati alkalmazás volt. Összesereglett egy nagy csapat közgazdász, matematikus és számítástechnikus, hogy matematikai módszerekkel számítsa ki a következő ötéves tervet. A csapaton belül a „kétszintű tervezés” szellemében alakult ki a munkamegosztás. Voltak, akik a központi számításokat modellezték, és voltak „szektorcsoportok”, amelyek a szektorszintű számítások modelljeit dolgozták ki és futtatták. A kutatást én vezettem, de senki sem nevezett ki kutatásvezetőnek. Az MTA Számítástechnikai Intézetének munkatársaként kezdeményeztem a projektet, utána személyesen kértem fel azokat a kollégákat, akiket alkalmasnak véltem egy-egy szektor modelljének megszerkesztésére. Az ő feladatuk volt a saját csapat megszervezése és a finanszírozás forrásainak előteremtése. Mindenki önként csatlakozott. Valóságos mozgalommá nőtte ki magát a kutatás; a tetőpontján kétszáznál is többen vettek részt benne (*Kornai* [1965]). Nem csak az volt a cél, hogy megszülessenek a számok. Legalább olyan fontos volt a pedagógiai hatás. Aki a lineáris programozási munkákban részt vett, az megértette a neoklasszikus gondolkodás néhány alapgondolatát. Más szóval, ez egy *learning by doing* mozgalom volt.

Itt most egy nehéz ponthoz jutok az előadásom megfogalmazásában, mert szét akarom választani az elméleti szubsztantív tartalmat a módszertantól. Bródy (és sok más marxista, például Augusztinovics Mária) és mondjuk én, aki nem marxista voltam, hanem ekkor, életemnek ebben a szakaszában a neoklasszikus elmélet híve, a módszertan tekintetében szövetségesek voltunk. Mert ők is és a társaik, és én is meg az én társaim is matematikai módszereket akartunk használni, ami egyfajta szövetséget teremtett köztünk. Mondhatni, cinkoságot, abban az értelemben, hogy mi értjük egymás nyelvét, mi tudunk ezen a nyelven beszélni. Bezzeg a többiek azt sem tudják, hogy miről van szó, mert csak azt látják, hogy a csoport írásaiban képletek jelennek meg, amelyeket nem tudnak elolvasni.

Közös konferenciáink is voltak, többször is, közös egyesületünk, amelynek résztvevői között voltak egymással egyet nem értő közgazdászok, marxisták és nem marxisták. Ugyanakkor szövetségesek voltunk: matematikai módszerek

alkalmazásával modernizálni akartuk a gazdasági tanítást és kutatást. A neoklasszikus tábor a hatvanas évek közepén elhagytam – erre nemsokára rátérek. Ám a neoklasszikus tábor az én eltávozásom után sem szűnt meg. Többféle forrásból beáramlottak olyanok, akik a neoklasszikus elméleti felfogás hívei voltak, miközben hosszú ideig nem tették ki magukra ezt a címkét. Nem volt szokás, hogy valaki elmondja magáról: ő a *mainstream* követője. Ezt inkább félig-meddig takarni kellett. Sokkal később jött a *coming out*, hogy ezt a kifejezést használjam. A rendszerváltás egyik kísérőjelensége volt; egyre inkább a *mainstream* vált az uralkodó irányzattá.

De térjünk vissza a Kádár-korszakra! A szívük szerint a neoklasszikusokhoz csatlakozott a reformerek egy része. Érthető, hogy aki nagyon amellett van, hogy a gazdaságban nagyobb teret kell adni a piaci mechanizmusnak, az szellemi rokonságba kerül az elmélettörténetnek azzal a vonulatával, amely figyelmét a piac működésére koncentrálna. Valamelyik akkori politikus használta azt a kifejezést, hogy „elméleti mufti”. A reformerek nem elméleti muftik voltak, hanem a gyakorlat érdekelte őket. Természetesnek vették, hogy a „kereslet”, „kínálat”, „a piacon kialakuló ár”, a „piaci egyensúly” stb. kifejezéseket – ezt a fogalmi apparátust – kell használni. Ennek a nyíltan reformpárti és hallgatólagosan *mainstream* módon gondolkodó közgazdászörnek reprezentatív képviselőjét Tardos Mártonban látom. A reform kiemelkedő harcosa volt korábbi munkahelyein is, és ezt a tevékenységét folytatta, miután átjött az intézetbe. Amikor a Pénzügykutató magán-részvénytársasággá alakult át, őt hívták meg igazgatónak. Tardos már az intézetbe való formális bekerülése előtt is sok munkatárssal tartott személyes kapcsolatot, és amikor elment az intézetből, akkor is számos kapcsolata maradt meg. Kétségtelenül az intézeti élet egyik meghatározó egyénisége volt.

A neoklasszikus tábor gyarapodásának másik forrása a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem volt. Furán hangzik: a marxista elmélet ellenfelei a Marxról elnevezett egyetem diákjai közül kerültek ki. Igen, azon az egyetemen el lehetett lesni a neoklasszikus tanítást. Csak ellesni lehetett, mert nem ez, hanem a marxista „polgazd” maradt a hivatalos tananyag. De az egyetem vezetése tolerálta más elméletek oktatását is, különösen a korszak második felében. Meg kell emlékeznünk például Csontos Lászlóról, aki magas színvonalon tanította a neoklasszikus elméletet. Ebben az időszakban már létezett az úgynevezett terv-mat szak. Ismét elmondható: nem az volt kiírva a tanterem ajtajára, hogy mi itt *mainstream* közgazdászokat képezünk, de miközben azt

az anyagot tanították, jó adag neoklasszikus elmélet ragadt a hallgatókra. Különösen azokra, akik ezt akarták. A könyvtárak is nyitva voltak, és könyvből is megtanulhatták – megint csak azok, akik akarták. Vagyis volt egy további forrás, az önképzés: aki nagyon akart, az megtanulhatott bármit, mert mindenféle könyvhöz hozzá lehetett jutni. Ekkor már sokkal könnyebb volt ez, mint az 1962–1963 előtti – az első előadásomban leírt – korszakban.

Itt leszögezem, hogy a rendszerváltás előtt nem volt senki, aki Nyugaton végzett volna PhD-szinten. A Nyugaton, elsősorban Amerikában, de más nyugati országokban is PhD-t szerzett fiatalok mind a rendszerváltás után kerültek a KTI-be. Lackó Maritól hallottam azt a kifejezést, hogy generációs vákuum van az intézetben. Valószínűleg a születési év szerinti korosztályokba rendezve a munkatársakat, könnyen kiderülne, hogy van ilyen vákuum. Nem folyamatosan, évről évre kerültek be az intézetbe a Nyugaton már képzett neoklasszikus, önmagukat neoklasszikusnak vagy *mainstreamesnek* tekintő közgazdászok. Egy ideig egyáltalán nem jöttek újak, majd később egyre nagyobb számban jelentek meg. Érdeemes lenne ezt a jelenséget tanulmányoznia valakinek, akit érdekel az intézet története. Tehát nem elég egyszerűen csak a honlapon is olvasható lista szerint átnézni, hogy kik a régi és kik az új munkatársak, hanem gondosan elemezni kellene, hogy ki mikor milyen elméleti nézeteket vallott.

Polémia a mainstreammel

Létezett az intézetben egy harmadik kategória: azok tartoztak bele, akik polemizáltak a marxistákkal, és polemizáltak a *mainstreammel* is – hívhatjuk őket heterodoxnak vagy unortodoxnak. Sajnos amióta az unortodox elnevezést Matolcsy György lefoglalta, nem szívesen veszem a számra. Volt idő, amikor azt hittem, hogy nézeteimet helyes így jellemezni, de mostanában tartózkodom ettől.

Saját szellemi változásaimmal kezdem. A marxizmussal való szakítás után néhány évig tartott a *mainstreames* korszakom. Utána, a hatvanas évek közepétől a *mainstreammel* nem fordultam szembe 180 fokos fordulattal. Mindig úgy jellemeztem a saját álláspontomat, hogy fél lábbal benne vagyok, fél lábbal pedig kiléptem belőle. És az a fél láb, amivel kiléptem, az nagyon kritikus fél láb volt. Ezt az *Anti-equilibrium* című könyvemben írtam le, ami 1971-ben jelent meg.

Eltekintek attól, hogy ismertessem a könyvemet. Gondolkoztam ezen, és arra jutottam, hogy akik netán ismerik a könyvemet – és látok a hallgatóságban

olyanokat, akik ismerik –, azok számára teljesen felesleges lenne ismertetnem. Akik pedig nem ismerik, azoknak reménytelen lenne pár mondatban összefoglalnom. Ezért inkább nem mondok róla semmit.

Már maga az elnevezés – *mainstream* – is jelzi, hogy nem egy lezárt és megmerevedett elméleti építményről van szó, hanem egy folyamról, egy áramlatról. Dinamikus folyamat: nem ugyanaz az 1960-as évek *mainstreamje*, mint a 2017-es éveké. Mindenesetre könyvem az akkori *mainstream* kritikáját tartalmazta, mégpedig éles, erős kritikáját. Az intézeti helyzet leírásához hozzátartozik, hogy az intézetben egyetlenegyszer sem zajlott le olyan nyilvános vita, amelyet én mint szerző folytattam volna erről a műről más áramlatok fő képviselőivel. Beszélgettem imitt-amott a könyv gondolatairól, az MKKE-n többször tartottam szakszemináriumot olyan diákoknak, akikből később az intézet kitűnő munkatársai lettek. De mondjuk olyan nevezetes személlyel, mint Erdős Péter, soha nem beszélünk az *Anti-equilibrium*ról (Kornai [1971]). Hadd tegyek itt egy kis kitérőt! Személyesen jóban voltam Erdős Péterrel. Adott egy dedikált példányt a főművéből, amit most elővettem. (Erdős [1966]). Hosszú dedikációt írt bele, azzal, hogy neki csak egy kérése van: „Ugye, Jancsi, megígéred, hogy nem fogod elolvasni?” Tehát így állt az elméleti vitakészségünk és a vitahajlandóságunk. Nem tartottam be a kérését: elolvastam a könyvet, de nem vitattam meg vele.

Az *Anti-equilibrium* bizonyos gondolatai továbbgyűrűztek az intézeten belül. Egyes gondolatai megjelentek kutatásokban és némely kutatócsoport munkáiban. Ebből az első az a kutatássorozat, amelynek összefoglaló neve az lehetne: szabályozás árak nélkül (*non-price control*). A kutatás az *Anti-equilibrium*nak azt a gondolatát dolgozta fel, hogy nemcsak az árak hatnak a piaci folyamatokra, hanem vannak fontos egyéb jelzések is.

Az éles megvilágítás kedvéért érdemes olyan rendszert vizsgálni, amelyben az árak egyáltalán nem hatnak. Tehát úgy tenni, mintha árak nem lennének. Mit tud az ilyen rendszer? Tud-e egyáltalán működni? Ezek a munkák kivétel nélkül matematikai modelleket használtak. A kutatás egyik vezetője Martos Béla volt, akinek nagy érdemei voltak abban, hogy a kezdetben verbálisan kifejezett gondolat matematikai formát kapott. Martos Bélával volt egy közös cikkünk, amit közölt az *Econometrica* (Kornai–Martos [1973]), a kutatás teljes anyagát pedig a *Szabályozás árjelzések nélkül* című kötetben foglaltuk össze (Kornai–Martos [1981]). A kutatásban az úgynevezett Kornai-csoport tagjai közül kitüntetett szerep jutott Simonovits Andrásnak, aki lényeges új gondolatokkal és matematikai apparátus kidolgozásával járult hozzá a kötethez. Részt

vett a munkában a csoport egy másik tagja, Kapitány Zsuzsa. A popkoncertek nyelvén szólva, olyan „sztárvendégeink” is voltak, mint Bródy András és Virág Ildikó, akik egy-egy dolgozatot adtak a kötetbe. Ennyiben az *Anti-equilibrium* hatást gyakorolt a Bródy-csoportra. Akárhogy is próbálom visszaidézni az emlékeimet, az intézet többi részét nem fogta meg, az intézeten belül nem vert széles hullámokat.

Ez volt tehát az egyik elágazás. Az *Anti-equilibrium* egy másik elágazása a hiány gondolatának előtérbe kerülése volt. Az *Anti-equilibrium* egyik fő gondolata, hogy nemcsak walrasi equilibriummal kell foglalkozni, hanem a nem walrasi állapotokkal is. Az a kérdés, hogy vannak-e tartós nem walrasi állapotok. Ebben a szellemben jelent meg egy Kapitány Zsuzsa, Kornai János és Szabó Judit által jegyzett cikk az autószelektorról (*Kapitány és szerzőtársai* [1982]), valamint Farkas Kati tanulmánya a készletekről (*Farkas* [1980]). A *mainstreamtől* való részleges elszakadás jegyében készültek más munkák is az intézetben. Idesorolnám Gács János és Lackó Mária munkáit (*Gács–Lackó* [1974], *Lackó* [1982]).

Mint már említettem, működött az intézetben egy úgynevezett Kornai-csoport. Megkaptam Fertő Imrétől azt az előzetes kérdést, hogy miképpen képződtek a rendszerváltás előtt az intézeti csoportok vagy osztályok. Az 1956 előtti időszakban az intézet vezetői alakították ki az osztályokat a lefedett témakörök szerinti tagolásban: ipari osztály, mezőgazdasági osztály, nemzetközi osztály, sőt „általános osztály”. Ez vagy az átfogó elméleti kérdések vizsgálatát jelentette, vagy inkább azoknak a munkatársaknak az együttesét, akiket a vezetők nem akartak más osztályokba besorolni.

Később, az 1960-as évektől kezdve előtérbe került a spontán, vagy azt is mondhatnám, szerves elrendeződés és csoportképződés. A csoportvezető rokon szellemű embereket próbált maga köré gyűjteni, részben saját egyetemi tanítványaiból. Ez vonatkozik Bródyra is, vonatkozik rám, Hochra és másokra is. Tehát a csoportvezető tudományos személyisége volt az egyik csoportképző elem. Ráadásul a csoportok közötti határokat nem kell annyira szigorúan venni. Például Martos Béla mindvégig ragaszkodott hozzá, hogy ő kültagként működik közre a Kornai-csoport tevékenységében. Ami érthető, hiszen ő magas rangú közgazdász-matematikus volt, nem fogadott volna el beosztotti pozíciót egy kutatócsoportban. Viszont szellemiségében hozzánk tartozott. Bauer Tamás sosem volt a csoport tagja, és nagyon sok mindenben külön úton járt, de a ciklusokról szóló könyvére (*Bauer* [1981]) – és talán más műveire is – hatottak a gondolataim. Ezek tehát nem merev csoportok voltak, amelyeket fa-

lak választottak volna el egymástól. Annyi azonban bizonyos, hogy mindegyik csoportban volt valami szellemi, lelki rokonság a csoporttagok között.

Az *Anti-equilibrium*ban megfogalmazott gondolatoktól ihletett nem marxista, nem neoklasszikus munkásság sok fintorgást váltott ki az intézetben, sokan húzták az orrukat. A fintorgás a jó kifejezés, tehát nem lenézés, nem ellenségeskedés, semmiképpen sem szimpátia. De békén hagytak. Ezt a megállapítást igen fontosnak tartom. Röviden összefoglalva, a következő történt: megjelent egy új intellektuális áramlat. Ez bizonyos körre hatott, szellemi rokonszenvet keltett. Az új áramlat nem kapcsolódott sem a múlt uralkodó áramlatához, sem a Nyugat uralkodó áramlatához, amely évtizedekkel később Magyarországon is főáramlattá vált. Ennek ellenére az intézetben toleranciával fogadták.

2. TÉMA

A szocialista gazdaság reformja és a KTI

Első témaként az elméletörténet szempontjából tekintetem át az intézetnek a Kádár-korszak első, represszív szakaszának lezárása (körülbelül 1962–1963) és a rendszerváltás (1989–1990) közötti időszakban kifejtett tevékenységét. A második témakörben a politikatörténet és a gazdaságtörténet szemszögéből emlékezem vissza a KTI működésére. Ebben a gulyáskommunizmus korszakban számos jelentős politikai esemény történt, és politikatörténetileg öt-hat olyan lánc van, amelyre föl lehetne fűzni a történetet. Ebből az a lánc, amelyet egy közgazdasági intézet történetét elemezve leginkább érdemes kiemelnünk, az úgynevezett reform története. Hangsúlyozom, nem igaz az, hogy minden e körül forgott harminc éven át. Ez csak az egyik eseménysorozat, de a közgazdászok számára különösen fontos.

Miért fontos ez? Sajnos az intézetnek a generációs vákuumnál fiatalabb tagjait alig ismerem, de e generáció tagjai közül számosat megismertem máshol: a Rajk Kollégiumban, a Harvard Egyetemen, a Collegium Budapestben és a Corvinus Egyetemen. Úgy látom, hogy e nemzedék számottevő részét maga a probléma – az öt körülvevő társadalmi, politikai, gazdasági berendezkedés – nem nagyon érdekli. „Végzem a magam szakmai munkáját. Biztos vagyok abban, hogy a szakmai munkám hasznos. Ezt szeretem, és ezt csinálom.” Ha az itt ülő hallgatók között van olyan, akinek mentalitását így lehetne jellemezni, akiket az életnek ez a része nem érdekel, azok számára teljesen érdektelen lesz,

amit a következő percekben mondani fogok. Sajnálom. Abban majdnem biztos vagyok, hogy azért elég sok mindenkit érdekel a téma.

Több lépésben létrejött egy társadalmi képződmény a Szovjetunióban 1917-ben. Hetvenhárom évvel később, amikor *A szocialista rendszer* című könyvemben (Kornai [1993]) dolgoztam, számba vettem a kommunista képződmény térhódítását a világon: 26 ország volt ide sorolható. A kommunista rendszerek megjelenése fontos eseménye volt a történelemnek. És voltak olyan emberek, százmilliók, akik szerencsétlenségükre egész életüket, vagy legalábbis a felnőttkorukat, ebben a rendszerben éltek végig.

Ez a képződmény sokat változott. A történészek tudják, hogy minden periodizálásban van bizonyos önkényesség. De azért nem értelmetlen és nem légből kapott Sztálin halálát perióduszáró és új periódust nyitó eseményként értékelni. Addig az ő jelenléte olyan óriási hatást gyakorolt, hogy nem joggal egy sztálinista és egy poszt sztálinista periódusról beszélni. Kínáról szólva célszerűbb maoista és posztmaoista periódusról beszélni, de a kelet-európaiak számára a sztálinizmus és a poszt sztálinizmus megkülönböztetésének van megvilágító ereje.

A reform szót sokféleképpen használják. A mostani fejtegetésben és általában a munkáimban a Sztálin halála után a kommunista képződményben végbement és a piaci mechanizmus kisebb-nagyobb mértékű térhódításával együtt járó minden változást reformként értelmezek. Tehát a reform lényege a Sztálin halála után az intézményekben és az uralkodó ideológiában végbement rendszerbeli változás. Ebben az összefüggésben a kommunista rendszer poszt sztálinista átalakulását nevezem reformnak.

Magyarország – annak ellenére, hogy kis ország – a reformfolyamat egyik úttörője volt. Jugoszlávia bizonyos értelemben megelőzte ebben a tekintetben. Az időrendi sorrendet követve, Lengyelország volt a következő. A Szovjetunióban lényegesen később, de ott is megjelentek reformok. És a berlini fal leomlása után (ami megint egy szimbolikus periódusvég) még mindig létezik kommunista ország: Észak-Korea. Ez az egyetlen ország, amelyet ma még mindig kommunista rendszernek tartok. De ez a kis ország is világpolitikai problémát tud okozni, ahogy egy kis vérrög is halálos veszélyt jelenthet az emberi szervezetben. Észak-Korea annak ellenére világpolitikai tényező, hogy nagyon kicsi.

Talán ennél is fontosabb: a szocializmus gondolata tovább él az értelmiség jelentős és befolyásos köreiben. Befolyáson most elsősorban szellemi hatást értek. Ha olyan emberrel beszélünk, aki ma is még valamiféle szocializmust vagy kommunizmust szeretne létrehozni, rendszerint nehéz vitába keveredünk.

Hiába mondjuk: „Hát ember, nem látod, hogy ez a rendszer megbukott?” A válasz az lesz: a bukás ténye nem bizonyíték. Ez nem könnyen cáfolható állítás – szerintük jobban is meg lehetett volna csinálni. Ehhez rendületlenül ragaszkodnak, és ezt kapásból nem lehet vagy legalábbis nagyon nehéz megcáfolni. Semmiképp sem lehet kőkemény bizonyítékkal (*hard evidence*) megcáfolni, mert valaminek a nemlétét nem lehet tapasztalati úton bizonyítani. Általában mindig gond van az *impossibility* bizonyításával. Azt csak bizonyos feltételek, axiómák kimondása mellett lehet bizonyítani. De ha a másik fél nem fogadja el a mi feltevéseinket, akkor nincs miről vitatkozni. Mivel a kapitalizmusnak számos visszássága van, amittől a legtöbb jóérezsű ember viszolyg, ezért újra és újra életre kel a gondolat: vajon nem lehetne-e mégis egy jobb szocializmust létrehozni? Már csak ezért is komolyan kell vennie a szocialista rendszer kritikai vizsgálatát annak, akit a közélet kérdései igazán érdekelnek.

A reformmal kapcsolatos álláspontok típusai

Megpróbálom áttekinteni a reformmal kapcsolatos gondolatokat. A leginkább elterjedt áramlat magva az volt, hogy meg kell tartani a politikai berendezkedést. Tehát maradjon meg az egypártrendszer, nem szabad áttérni a többpártrendszerre. A kommunista párt maradjon a társadalom vezetője. Továbbá fenn kell tartani a köztulajdont, legalábbis zömében: minden domináns termelőszköz legyen valamilyen értelemben vett köztulajdon. De a társadalmi tevékenységek fő koordinátora a piac legyen, és ne a központi szabályozás. Dióhéjban ez volt az uralkodó reformáramlat programja.

Ennek számos variációja alakult ki. Ahány reformer vagy reformercsoport, annyi egymástól eltérő koncepció. Csak néhányat említek. Az egyik a politikai félreform, amelyen azt értették, hogy meg kell engedni frakciók alakítását a kommunista párton belül, és a frakciók versenyezzenek egymással. Ez bevinné a politikai versenyt a politikai szférába, de csak a kommunista párton belül. Tehát előbb legyél kommunista párttag, azzal megkapod a szavazati jogot ahhoz, hogy a kommunista párton belüli versenyben részt vegyél. Ezen a gondolaton sem szabad mosolyogni, mert egyes országok haladnak az egypártrendszer felé, és ezekben napirendre kerül a kérdés, hogy vannak-e a párton belül frakciók. Eltűri-e az uralkodó párt vezetése, hogy a pártján belül szervezkedjenek a kritikusok? Érdekes és aktuális kérdés.

Egy másik variáció szerint legyen köztulajdon, de azért legyen egy kis tere a magántulajdonnak is. Például hét alkalmazottat szabad „kizsákmányolni”, nyolcat már nem szabad. Ez nem kapásból vett számpélda; több éven át ez volt a magyar jogszabály. Egy másik variáció szerint a folyó termelést a piac koordinálja, de amit akkor beruházásnak nevezett a tervgazdaság nyelve (azaz az állótőke-allokációt), azt központilag kell szabályozni.

Sok vita folyt az ütemről. Mindezt gyorsan kell-e megcsinálni: központi parancsra, felülről vezényelt huszárrohammal vezessünk-e be egy nagy reformot, ami után már minőségileg mássá válik a rendszer? 1968-ban jött létre az úgynevezett új gazdasági mechanizmus. Elterjedt az a vélemény, hogy 1968 ilyesféle nagy reformrohamnak minősíthető. Vagy pedig lassan, a spontán kezdeményezésekre építve, fokozatosan menjen végbe az átalakítás?

Áttérve a Közgazdaságtudományi Intézet történetére, az 1960-as évek közepétől kezdve már semmilyen kockázat nem volt abban, hogy valaki magát reformernek minősítette, és meggyőződését nyíltan vállalta. Csak az nem volt reformer, aki nem akart. Akkor már a reformerség volt a divat. Szinte mindenkít személyenként kellene végigvenni, hogy melyik évben melyik reformváltozatot képviselte. Van, aki többször változtatott. Azokat, akiket jól ismerek, emlékeztetni tudnám, hogy mikor váltott a jugoszláv típusú önkormányzatra épülő piaci szocializmusról az önkormányzat nélkülire, vagy mikor akart holdingot csinálni, és mikor nem. Tehát mindenkinek van egy egyéni kis elmélet- és reformtörténete.

Az intézetről tudni kell, hogy amikor a magyar kommunista párt körülbelül az 1960-as évek közepén elhatározta, hogy legyen reform, létrehozott egy reformcsúcsbizottságot, amelynek titkára az intézet egyik legbefolyásosabb embere, Nagy Tamás lett. Ő volt *A tőke* fordítója és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tulajdonképpeni létrehozója. „Kurátor” volt a hivatalos munkaköre, ám valójában ő szervezte meg az egyetemet. Az akkor legfontosabb tanszéknek, a politikai gazdaságtan tanszéknek is ő volt a vezetője. Az intézet számos munkatársa Nagy Tamás egyetemi tanítványai közül került ki.

Ettől kezdve a Közgazdaságtudományi Intézet volt a reformmozgalom egyik vezető szellemi műhelye. Nem volt monopóliuma ebben, máshol is folyt ilyen munka. Tekintélyes szellemi műhely volt a Pénzügykutató; azon belül az 1980-as években Tardos Mártonnak volt kiemelkedő szerepe. A gondolkodás elterjesztésében jelentős hatásuk volt az Országos Tervhivatal hosszú távú tervezési osztálya által létrehozott „hosszú távú bizottságoknak”. Ezekben a bizottságok-

ban igen aktív volt Hoch Róbert, a KTI munkatársa, Ferge Zsuzsa, a Szociológiai Intézet munkatársa és Timár János, az Országos Tervhivatal munkatársa. Ha jól emlékszem, Timár egy ideig az intézetben is dolgozott. A bizottságnak számos albizottsága volt; ezekben is sok intézeti munkatárs vett részt.

Amellett, hogy a reformfolyamat politikai mozgalom volt, egyúttal intellektuális áramlattá is vált. Tehát ez fontos fejezete a magyar eszmetörténetnek. A résztvevőket több motívum ösztönözte a részvételre. Hadd soroljak fel néhányat! Személyenként és – mondhatnám – évenként variálódhat, hogy melyik motívum mikor mennyire volt erős.

Az egyik motívum a ragaszkodás egy nemes eszméhez: jó lenne, ha a szocializmus rendszere hatékonyan megvalósítaná az emberek közötti egyenlőség követelményét. Hiszen éppen ez az az eszme, amelynek reményében sok értelmiségi szállt szembe a kapitalizmussal, és fordult a szocializmus felé.

Az eszmei hajtóerő mellett, másodikként ott volt a szakmai kihívás, a *challenge*: a gyakorlatban megvalósítani azt, amit a nyugati irodalomban és néhány hazai reformer írásaiban a piacról olvastak. Ez átderengett még a marxista polgárból érkezettek agyán is. Jellemző módon például arról folyt vita, hogyan döntsön a központi reformbizottság a jövőendő árrendszerről. (Figyelem! Nem a történelmi fejlődés alakítja ki az árrendszert, hanem a párt által kinevezett központi reformbizottság.) Vajon az ár a határkötséghez igazodjék-e, vagy az átlagkötséghez? Erről komoly viták folytak. Tehát nem a piac dönt erről, nem magától fejlődik ki, hogy az ár mihez igazodjék, hanem egy szellemi műhely irodájában határozzák meg. Ez az, amit Hayek konstruktivizmusnak nevez (*Hayek* [1978]).

Harmadik motívumként a pártfegyelem igazította a párttagokat a reform irányába. Ha a pártvonal az, hogy reformálni kell, akkor követjük a pártvonalat. A pártnak mindig igaza van.

A reformvita politikai harcok közepette zajlott. Nyers Rezső volt a politikai küzdelem vezéralakja. A nyugati sajtó rendszerint úgy írt Nyers Rezsőről, hogy ő volt *the chief architect*, ő volt a magyar reform főépítész. De mit tesz isten, 1974-ben Nyers Rezsőt, aki addig politikai bizottsági tag volt és a központi bizottság titkára, tehát a vezetés csúcsainak a csúcsán állt, leváltják titkári funkciójáról, és kinevezik a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatójának. Az első előadásom résztvevőit emlékeztetem, hogy Friss is vezető pártember volt, és leváltották, és mindkettőjük leváltása valahogy a reformmal függött össze. Csakhogy most fordított előjellel: Frisst azzal a váddal váltották le az ötvenes

években, hogy ellenáll a reformnak, Nyerset meg azzal az indokkal, hogy túlzásba viszi a reformot. Reformálni kell, de csak módjával, és ő túlzásba viszi. Az állásbeli eredmény ugyanaz lett, hogy nagyon magas pártpozícióból az ehhez képest sokkal alacsonyabb funkcióba, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatójának a székébe pottyantották le. Friss ambicionálta a tudományos karriert, már 1954-ben akadémikus lett. Nyers nem akart tudományos fokozatot szerezni, parkoló pályának tekintette a KTI-t. Sokáig parkolt itt, volt bérlete.

Saját viszonyom a reformhoz

Kérdés, hogy az intézet tagjai hogyan viszonyultak ehhez a reformhoz. Ami a saját viszonyomat illeti, az is változott az időben. Az intézetben elsőként az 1956 előtti munkacsoportban reformjavaslatot dolgoztam ki. Az 1956-os megrendülés után nem tudtam, de nem is akartam folytatni ezt a vonalat. Elzárkoztam a forradalom leverése után létrehozott Varga-féle reformbizottságtól, mert a kollaboráció visszataszító formájának, átverésnek éreztem.

Nyers Rezső az 1960-as évek közepén az utcán megszólított: „Rehabilitáltak – mondta, és hozzátette: – magának volt igaza, hogy piaci reform kell.” De az 1960-as évek közepén kezdődő reformfolyamat a személyes életem szempontjából elkészt: gondolataimban már régen túl voltam ezen. Nem a szocializmus reformjában láttam a megoldást, hanem más rendszer bevezetését láttam szükségesnek: a rendszer átalakítási fokában nem reformra, hanem forradalomra van szükség – nem a barikádokon, hanem az eszmék síkján.

Ezt akkor nem írhattam le. Öncenzúrának vetettem alá magam. De ott volt a sugalmazás számos munkámban: *A hiányban* (Kornai [1980]) és „A magyar reformfolyamat: Víziók, remények és a valóság” című tanulmányomban (Kornai [1987]). Bár nem írhattam le szó szerint, a sorok között sokan jól megértették. Nem támadtam a reformot, drukkoltam neki – de elhatárolódtam tőle. Azt akartam tudatni: nem a reform a megoldás, hanem a rendszerváltás. Sokan ugyanakkor rossz néven vették ezt az üzenetet.

Mai szemmel nézve, talán túlzottan vagy egyoldalúan negatív volt a reformmal kapcsolatos véleményem. Egyrészt a reformok eredményeként valóban javult az emberek élete. Másrészt lazított a rendszer szigorán. Harmadrészt pedig gondolkodásra serkentett.

Záró megjegyzések

Simonovits András, kedves barátom és a jelenlévők közül a legrégebbi munkatársam, írt egy visszaemlékezést *Ötven év a KTI-ben* címmel. Idézek tőle egy mondattöredéket: „1966 és 2016 között a KTI egy elszigetelt paradicsom volt” (Simonovits [2017] 13. o.). A múltkori, de még a mostani előadásomban elmondottak alapján is elég világos, hogy ezzel nem értek egyet, ez így nem reális. Igaz ugyan, hogy az ember nyugdíjba vonulása pillanatában csak a szépre emlékezik, de ez a jellemzés túl szép.

Az intézet nem volt elszigetelt paradicsom. Száz szálon függött a körülötte lévő társadalmi környezettől. Száz csatornán át jöttek be a hatások, és a környezet messze volt attól, hogy paradicsom legyen. Persze valószínűleg soha sehol sincs paradicsom. Miért pont akkor és pont itt lett volna? Csak annyit fogadok el, de az nagyon fontos – és ez pontosabb fogalmazás –, hogy lényegesen kedvezőbb légkör volt, mint nagyon sok más szellemi munkával foglalkozó szervezetben Magyarországon és általában Kelet-Európában. E megállapítás megerősítéséhez egyenként tanulmányozni kellene sok szellemi műhelyt: kiadók szerkesztőinek és lektorainak csapatait, egyetemi tanszékeket és más akadémiai intézeteket. Lehet, hogy volt munkahely, ahol nem voltak rosszabbak a feltételek, sőt talán még jobbak is voltak, mint a KTI-ben. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy itt aránylag kedvezőbb volt a légkör, mint a legtöbb értelmiségi intézményben.

Szeretnék kiemelni néhány jelenséget, ami elég sok negatív élményem elenére kedvező emléket hagyott bennem az intézetről. Az elsőre már menet közben egy-két helyen utaltam, de a záró megjegyzéseimben szeretném hangsúlyosan újra megemlíteni. Az ismert német szólás szerint: *Leben und leben lassen*. Élni és élni hagyni. Vagyis tolerancia volt az intézetben, és nem álltak bosszút azok, akik éppen győztek a csatában. Tehát amikor a reform gondolata felülkerekedett, nem álltak bosszút azokon, akik azelőtt nem voltak reformerek, sőt ellenezték a reformot. Amikor néhány évre visszarendeződés ment végbe, a reform ellenzői nem indítottak bosszúhadjáratot a reformerek ellen. És amikor megint a reform felé fújt a szél, akkor hasonló történt: nem álltak bosszút azokon, akik a visszarendeződés pillanataiban élénkültek fel. Sok ember bosszúálló, sokan fennhangon hirdetik is azt, hogy bosszút fognak állni. De az intézet nem volt a bosszúállás helye.

Úgy látom (lehet, hogy nem éltem eléggé benne minden közegeben, de elég sok emberrel volt kapcsolatom), hogy a KTI mentes volt a kicsinyes fúrásoktól és intrikáktól. Ez sem magától értetődő. Sok olyan intézmény van, ahol állandóan a fizetési papírokat bújják, hogy megtudják: a másik mennyit kapott. És nem az a fő baj, hogy ő nem kapott eleget. Az a fő baj, hogy a másik többet kapott.

Aki akart dolgozni, az dolgozhatott. Nem állítom azt, hogy mindenki akart dolgozni. „A munkát nem kell túlzásba vinni” – ez a szemléletmód nem volt idegen az intézet jó néhány munkatársától. De aki akart dolgozni, azt nem akadályozta senki. Tehát utólag nem jogos arra hivatkozni, ha valaki visszanéz az akkori publikációs jegyzékére, hogy azért nem tudott többet teljesíteni, mert nem hagyták dolgozni. Ha akart volna, dolgozhatott volna. Ha tanulni akart volna, tanulhatott volna többet. Az nagyon fontos, amit menet közben is kiemeltem, hogy olyan szellemi műhely volt itt, amelynek volt kisugárzása, és ez a kisugárzás segített abban, hogy az előző rendszer – az 1990 előtti rendszer – békésen bomlott le.

A magyarországi rendszerváltás örvendetes vonásának tartom, hogy vér nélkül, békésen zajlott le. Nem erőszakos, vérrel áztatott váltás ment végbe. Abban, hogy ez békésen történt, szerepe volt a szellemi hatásoknak, és az intézet kisugárzása is ebbe az irányba hatott. Látszólag apró, de jellemző esetet hozok fel példának. Ellentétben 1958-cal, amikor az intézet vezérkara nem védte meg a megtámadt munkatársakat, később is előfordult, hogy politikai szereplése miatt komoly támadás veszélye fenyegette egyik kollégánkat, de az intézet megvédte. Nem távolították el, pedig az elvtársak igényelték volna, hogy elküldjék az intézetből. Hozzá kell tennem, hogy valószínűleg kisebb volt a nyomás az intézet vezetőin, mint 1958-ban. A represszió legsúlyosabb éveiben a „rúgjátok ki, és akkor majd minden rendbe jön” óhaj teljesítését sokkal keményebb eszközökkel kényszerítették ki, mint tíz vagy tizenöt évvel később.⁶

Még egy mondat, befejezésképpen. Számomra az intézetben töltött évtizedeknek egyik legfontosabb hozadéka: az itt szövődött mély és őszinte, kipróbált barátságok. Ezek a barátságok máig megmaradtak.

⁶ Előadásomban nem foglalkozom a rendszerváltással kezdődő új periódussal. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy 1989-ben és az utána következő években senkit sem tettek ki az intézetből politikai okok miatt.

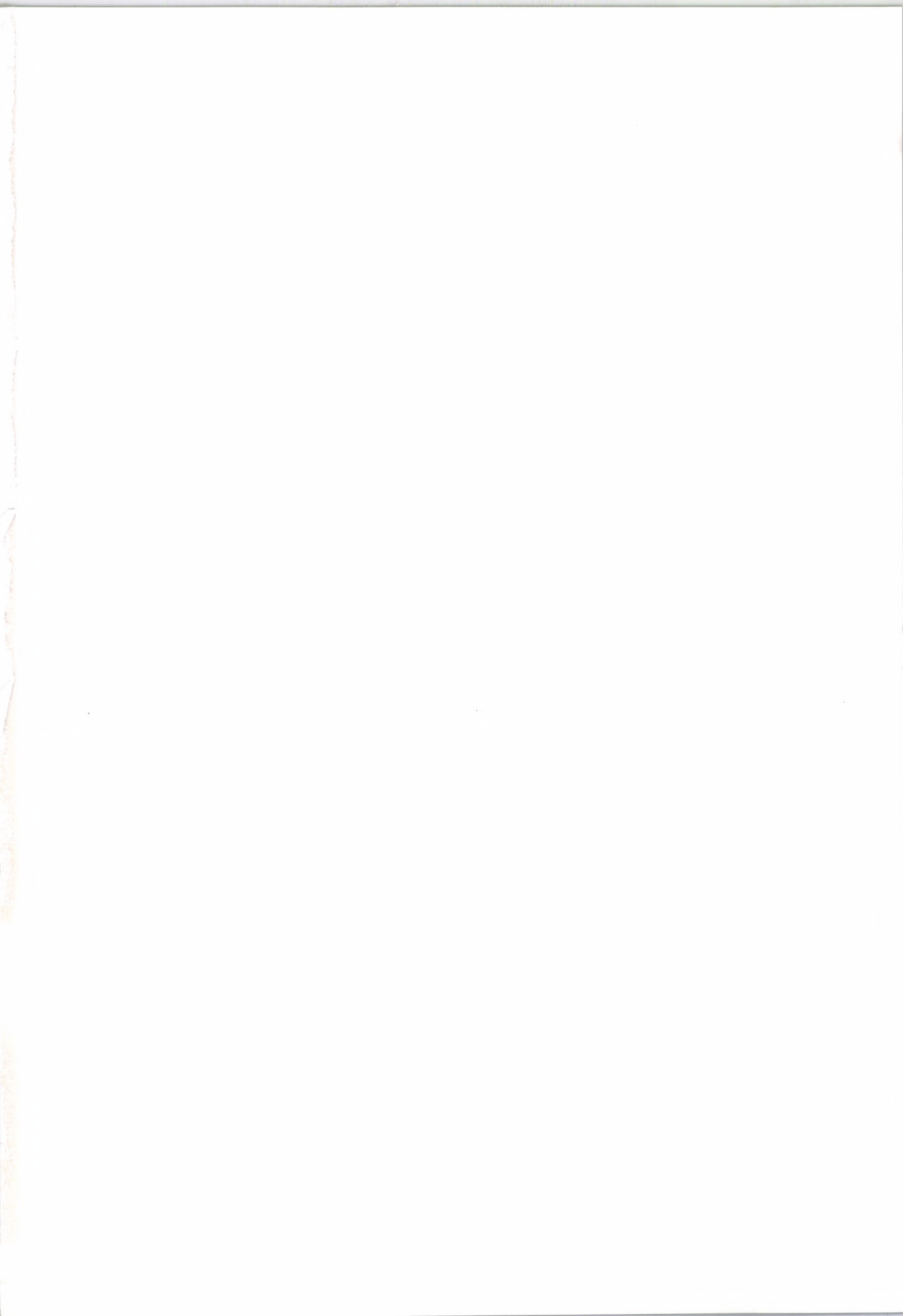
HIVATKOZÁSOK

- ACZÉL TAMÁS–MÉRAY TIBOR [2006]: *Tisztító vihar – adalékok egy korszak történetéhez*. Noran Kiadó, Budapest.
- BAUER TAMÁS [1981]: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BENCE GYÖRGY–KIS JÁNOS–MÁRKUS GYÖRGY [1972]: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Kézirat. Budapest.
- BENCE GYÖRGY–KIS JÁNOS–MÁRKUS GYÖRGY [1992]: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins Kiadó–Lukács Archívum, Budapest.
- BRÓDY ANDRÁS [1989]: Physical (phenonemological) economics? A semi-centennial for J. von Neumann and W. Leontief. *Acta Oeconomica*, Vol. 41. No. 3–4. 257–266. o.
- DORFMAN, R.–SAMUELSON, P. A.–SOLOW, R. M. [1958]: *Linear Programming and Economic Analysis*. McGraw-Hill, New York.
- ERDŐS PÉTER [1966]: *Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és gazdasági válságok elméletéhez*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- ESZE ZSUZSA [2006]: Egy kandidátusi értekezés vitája. *Közgazdasági Szemle*, 3. évf. 11–12. sz. 1483–1495. o.
- FARKAS KATALIN [1980]: A vállalati készletek szerepváltozása. Megjelent: Tardos Márton (szerk.): *Vállalati magatartás–vállalati környezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 89–123. o.
- FRISS ISTVÁN [1957]: *Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről*. MSZMP Politikai Akadémiája–Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- GÁCS JÁNOS–LACKÓ MÁRIA [1974]: A népgazdasági szintű tervezési magatartás vizsgálata. *Közgazdasági Szemle*, 21. évf. 3. sz. 257–274. o.
- HAYEK, F. A. [1978]: *The Errors of Constructivism*. Megjelent: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. Routledge and Kegan Paul, London, 3–22. o.
- KANTOROVICS, L. V. [1939]: *Matematicheskie metodi organizacii i planirovanija proizvodstva*. Leningradskij gaszudarsztvennij universitet imenyi Puskina, Leningrád.
- KANTOROVICS, L. V. [1959/1972]: *Optyimalnije resenyija v ekonomike*. Nauka, Moszkva.
- KAPITÁNY ZSUZSA–KORNAI JÁNOS–SZABÓ JUDIT [1982]: A hiány újratermelése a magyar autópiacon. *Közgazdasági Szemle*, 19. évf. 3. sz. 300–324. o.
- KORNAI JÁNOS [1956]: Gyökerestül irtsuk ki a bürokráciát! *Szabad Nép*, október 14.
- KORNAI JÁNOS [1957]: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1965]: Kísérleti népgazdasági programozás a III. ötéves terv előkészítéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 12. évf. 6. sz. 668–679. o.
- KORNAI JÁNOS [1971]: *Anti-equilibrium*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- KORNAI JÁNOS [1980]: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1987]: A magyar reformfolyamatok: víziók, remények és a valóság. I–II. *Gazdaság*, 21. évf. 2. sz. 5–46. o. és 3. sz. 5–40. o.
- KORNAI JÁNOS [1993]: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2005]: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS [1962]: Mathematical Investigation of Some Economic Effects of Profit Sharing in Socialist Firms. *Econometrica*, Vol. 30. No. 1. 140–161. o. Magyar fordítása megjelent: A nyereségérdekeltség egyes gazdasági hatásai a szocialista vállalatokra – matematikai elemzés. Megjelent: *Központosítás és piaci reform. Kornai János válogatott munkái*. III. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013, 481–502. o.
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS [1965]: Two-Level Planning. *Econometrica*, Vol. 33. No. 1. 141–169. o. Magyar fordítása megjelent: *Központosítás és piaci reform. Kornai János válogatott munkái*. III. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013, 503–531. o.
- KORNAI JÁNOS–MARTOS BÉLA [1973]: Autonomous Control of the Economic System. *Econometrica*, Vol. 41. No. 3. 509–528. o.
- KORNAI JÁNOS–MARTOS BÉLA (szerk.) [1981]: *Szabályozás árjelzések nélkül*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LACKÓ MÁRIA [1982]: Magatartási szabályok a beruházások ágazatközi elosztásában. *Közgazdasági Szemle*, 29. évf. 7–8. sz. 848–862. o.
- LEONTIEF, W. [1973]: Structure of the World Economy. Outline of a Simple Input-Output Formulation. *Nobel Memorial Lecture*, december 11. <https://pdfs.semanticscholar.org/22fa/b541e3fec34aa38c09c9eec41a46981e8fb9.pdf>.
- MARX, K. [1867/1993]: *A tőke*. I. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MARX, K. [1885/1997]: *A tőke*. II. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MARX, K. [1894/1997]: *A tőke*. III. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MOLNÁR ENDRE [1957]: Revizionista nézetek a szocialista állam gazdasági szerepéről. *Társadalmi Szemle*, 2. sz. 444–459. o.
- RÉVÉSZ SÁNDOR [1999]: *Egyetlen élet*. 1956-os Intézet–Sík Kiadó, Budapest.
- RIPP GÉZA [1957]: Revizionizmus az „új gazdasági mechanizmus” leple alatt. *Népszabadság*, január 23. 3. o.
- SIMON GYÖRGY–KONDOR GYÖRGY [1965]: *Gazdasági hatékonyság, árnyékárak*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SIMONOVITS ANDRÁS [2017]: Ötven év a KTI-ben. Előadás a KTI szemináriumán. 2016. szeptember 8. MT–DP – 2017/5. MTA KRTK KTI, Budapest, <http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1705.pdf>.
- SZAMUELY LÁSZLÓ (vál. és szerk.) [1986]: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése, 1954–1978*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SZTÁLIN, J. V. [1952]: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Szikra, Budapest.

ISBN 978-615-5754-43-2
ISSN 1786-5476

Felelős kiadó: Fazekas Károly
Szerkesztő: Patkós Anna
Nyomdai előkészítés: Szalai Éva
Nyomdai munkák: mondAt Kft.
Felelős vezető: Nagy László

A SOROZAT KÖTETEI

- 1** Galasi Péter – Varga Júlia • MUNKAERŐPIAC ÉS OKTATÁS
- 2** Kapitány Zsuzsa – Molnár György – Virág Ildikó
HÁZTARTÁSOK A TUDÁS- ÉS MUNKAERŐPIACON
- 3** Bódis Lajos – Galasi Péter – John Micklewright – Nagy Gyula
MUNKANÉLKÜLI-ELLÁTÁS ÉS HATÁSVIZSGÁLATAI MAGYARORSZÁGON
- 4** Kőrösi Gábor • A VERSENYSZFÉRA MUNKAPIACÁNAK MŰKÖDÉSE
- 5** Rechnitzer János – Smahó Melinda
A HUMÁN ERŐFORRÁSOK REGIONÁLIS SAJÁTOSSÁGAI AZ ÁTMENETBEN
- 6** Faluvégi Albert – Fazekas Károly – Nemes-Nagy József – Németh Nándor
A HELY ÉS A FEJ. MUNKAPIAC ÉS REGIONALITÁS MAGYARORSZÁGON
- 7** Laki Mihály (szerk.) • EGY DÉLUTÁN KORNAIVAL
- 8** Fertő Imre • AZ AGRÁRKERESKEDELEM ÁTALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON ÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI ORSZÁGOKBAN
- 9** Fazekas Károly (szerk.) • KÖZOKTATÁS, ISKOLAI TUDÁS ÉS MUNKAPIAC
- 10** Nagy Gyula (szerk.) • JÓLÉTI ELLÁTÁSOK, SZAKKÉPZÉS ÉS MUNKAKÍNÁLAT
- 11** Semjén András – Tóth István János (szerk.) • REJTETT GAZDASÁG
- 12** Fazekas Károly (szerk.) • OKTATÁS ÉS FOGLALKOZTATÁS
- 13** Major Iván (szerk.) • PÉNZÜGYI ADÓSNYILVÁNTARTÓ RENDSZEREK
A VILÁGBAN, EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON (E-BOOK)
- 14** Németh Nándor (szerk.) • A HELYI KEZDEMÉNYEZÉSŰ GAZDASÁGFEJLESZTÉSI
PROGRAMOK VIZSGÁLATA
- 15** Laki Mihály • A TERMÉK- ÉS SZOLGÁLTATÁSPICOK ÁTALAKULÁSA
1989 UTÁN
- 16** Semjén András • KÖLTSÉGMEGOSZTÁS A FELSŐOKTATÁSBAN.
UTAK ÉS TÉVUTAK
- 17** Bakucs Zoltán – Fertő Imre • FEJEZETEK A MEZŐGAZDASÁGI ÁRAK ELEMZÉSÉBŐL

9 786155 754432